

ÉPÍTÉSZET

- A ház arra való, hogy lakjanak benne.
- Lehetetlen!
- De bizony.
- Ön utópista!

(Le Corbusier)

ADY MÁRIA (1988) az ELTE Filozófiatudományi Doktori Iskola Film-, Média- és Kultúraelméleti Doktori Programjának ösztöndíjas hallgatója, színházi kritikus. Kutatási területe a tér esztétikája és politikája, a tér és ideológia kapcsolatát vizsgálja a lakótelepek filmes reprezentációján keresztül. A Moholy-Nagy Művészeti Egyetem design- és művészetelmélet alapszakán és az ELTE Művészetelméleti- és Média kutatási Intézetének esztétika mesterszakán szerzett diplomát, doktori tanulmányai részeként a Sorbonne Nouvelle Paris III. Arts et Médias Doktori Iskolájában kutatott vendégfélév keretében.

JÁSZ BORBÁLA filozófia és művészettörténet szakos bölcsező és tanár, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem (BME) Tudományfilozófia és Tudománytörténet Doktori Iskolájának abszolvált hallgatója. Kutatási területe a két világháború közötti építészet és filozófia kapcsolata. Jelenleg a BME Filozófia és Tudománytörténet Tanszékének tanársegédje és a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének tudományos segédmunkatársa.

KESZEG ANNA PhD (1981, Torda) kultúrakutató. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen, a párizsi Sorbonne Paris IV-on és az École des Hautes Études en Sciences Sociales-on, valamint a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen tanult. A Debreceni Egyetem kommunikáció- és médiatudományi tanszékének adjunktusa. Kultúrakutatóként az irodalom és a kulturális iparágak társadalomtörténete, illetve a kortárs populáris látványképzés és a divat rendszerei, azok kommunikációs aspektusai foglalkoztatják.

MORAVÁNSZKY ÁKOS (1950, Székesfehérvár) a zürichi Eidgenössische Technische Hochschule építészetelmélet professzora. A Budapesti Műszaki Egyetemen szerzett diplomát, a bécsi Műszaki Egyetemen doktorált, majd a müncheni Zentralinstitut für Kunstgeschichte vendégkutatója és a Massachusetts Institute of Technology vendégprofesszora volt. 1996-tól tanított Zürichben, 2016 februárja óta emeritus. Kutatási területei: Közép-Európa 19-20. századi építésze és a materialitás elméletei az építészetben. Legújabb könyve: *Lehrgerüste. Theorie und Stofflichkeit der Architektur*. Zürich: gta Verlag, 2015.

SZÁZADVÉG
80.

Szerkesztőségek:

DEMETER TAMÁS • PÓCZA KÁLMÁN • VESZELSZKI ÁGNES • ZUH DEODÁTH

G. Fodor Gábor • Demeter Tamás • Mándi Tibor • Szűcs Zoltán Gábor

Balázs Zoltán • Bódy Zsombor • Cieger András • Csité András • G. Fodor Gábor • Kapitány Balázs • Szalai Ákos

Spéder Zsolt • Kerégyártó Béla • Körösenyi András • Kövér György • Ságli Gábor • Stumpf István • Tóth István György

Pethő Sándor • Bárány Anzelm • Huoranszki Ferenc • Kovács M. Mária • Körösenyi András • Liptay Gabriella
Ruzsa Ágnes • Szilágyi Márton

Gyurgyák János • Fellegi Tamás • Gyekiczki András • Kövér László • Kövér Szilárd • Máté János • Orbán Viktor
Stumpf István • Varga Tamás • Weber Attila

Szerkesztőbizottság:

**LÁNCZI ANDRÁS • ACZÉL PETRA • LEE CONGDON • CSEJTEI DEZSŐ • EGEDY GERGELY • FEHÉR M. ISTVÁN
FODOR PÁL • G. FODOR GÁBOR • HORKAY HÖRCHER FERENC • KARÁCSONY ANDRÁS • KÖRÖSENYI ANDRÁS
KÖVECSES ZOLTÁN • KULCSÁR SZABÓ ERNŐ • MEZEI BALÁZS • SPÉDER ZSOLT • STUMPF ISTVÁN • SZILÁGYI MÁRTON**

Olvasószerkesztő: Veszelszki Ágnes
Szerkesztőségi titkár: Tóth Krisztián

© Századvég Kiadó

A szerkesztőség címe:

Századvég Politikai Iskola Alapítvány, 1037 Budapest, Hidegkúti Nándor utca 8-10.
Telefon: (1)-479-5298 • fax: (1)-479-5290 • E-mail: kiado@szazadveg.hu

ISSN 0237-5206

Tipográfia és lapterv: Fodor Gábor
Nyomdai munkálatok: OOK-Press Nyomda, Veszprém

Honlapunk: www.szazadveg.hu | Keressen minket a Facebookon is!

ÉPÍTÉSZET

TANULMÁNYOK

MORAVÁNSZKY ÁKOS

Az építészet rehumanizálása 5

JÁSZ BORBÁLA

A ház mint életszerszám 21

ROZSNYAI JÓZSEF

A Corvin Áruház és a helyén állt
Apolló Projectograph Színház épületének története 37

KATHARINA ROTERS - SZOLNOKI JÓZSEF

Tetovált házak, avagy
a gulyáskommunizmus ornamentikája 71

ADY MÁRIA

Nem *olyan* lakótelep 93

RECENZÍÓ

KESZEG ANNA

A szocialista realizmus magyar genealógiája 109

SZILVAY GERGELY

Twitter-demokrácia 113

SZÁZZADVÉG

ÚJ FOLYAM

80.

2016/2.
SZÁM

Pöstyén (ma: Piešťany, Szlovákia) 1932-ben: az Edén és az Excelsior szállók épületei
© Fortepan

Moravánszky Ákos

Az építészet rehumanizálása

Közös elvek keresése a második világháború után

A humanizmust - mint az embert az univerzum középpontjába helyező eszmeáramlatot - minden oldal elfogadta a második világháború alatt és az újjáépítés éveiben. A fogalom vonzerejének titka meggyőző aurájában rejlik. A humanizmus számos, az egyénnel és a társadalommal kapcsolatos eszmét volt képes magába foglalni a történelem során, így a háború után ideális közös alapot jelenthetett a liberális és a szocialista pozíciók számára. Vallhatott valaki sztálinista, szocialista, komunitárius, liberális kapitalista vagy akár keresztény elveket, mindannyian úgy vélték, hogy ellenfeleiket potenciális szövetségessé tehetik a humanizmus nevében. Nem pusztán a háború pusztításában lerombolt városok értelmisége érezte a veszteséget, és vágyott a közösséghez tartozás érzetére, hanem azok is, akik megmenekültek a tragédiától New Yorkban vagy Svájcban: a *közösség*, Raymond Williamst idézve, szintén olyan „kellemesen meggyőző” szó, amelyet az állammal vagy a nemzettel ellentétben sohasem használnak negatív felhangokkal (Williams 1983: 75-76).

A politikai légkör kedvezően hatott az ilyesfajta békülékeny gesztusokra. XII. Piusz pápa például, aki korábban kiátkozta az egyházból a kommunista pártok tagjait, mivel azok zaklatták a katolikus papokat Kelet-Európában, 1954 áprilisában az atombomba használata elleni megegyezésre szólított fel - a francia kommunista Gilbert Mury pedig a „katolikus munkásokkal közös megmozdulásokat” szorgalmazta, mivel „a keresztény humanizmus nem idegen számunkra” (Goshgarian 2003: XXV). Roger Garaudy humanista marxizmusa a szocialista-kommunista szövetség, valamint egy szocialista kormányzat érdekeit szolgálta. Mindezen mozgalmak képviselőinek nagy része azonban érthető módon attól félt, hogy az ilyen jellegű fejlemények elmosnák különös céljaik tisztaságát, és veszélyeztetnék erőfeszítéseiket. A frakciók és domináns személyiségek közötti

nézetkülönbségek táplálták Franciaországban az úgynevezett „humanista nézeteltérést”.

A humanizmust egyesek az egzisztencializmus egyik elemének is tartották. Jean-Paul Sartre az 1946-ban tartott híres *Egzisztencializmus*-előadásában úgy érvelt, hogy Isten hiánya a filozófiájában nem kárhoztat bennünket kétségbeesésre, hiszen nem Isten, hanem döntéseink és tetteink azok, amelyek lehetővé teszik, hogy megvalósítsuk önmagunkat mint embert, és beteljesítsük, amire hivatottak vagyunk (Sartre 1946). Sartre kihasználta a háború utáni politikai viták feszültséggel teli légkörét, hogy önmagát korának legmegosztóbb szervezetei, a Francia Kommunista Párt és a Katolikus Szociáldemokraták közé pozicionálja. A közös cselekvésre történő optimista felhívásával, amellyel egyaránt szeretne volna elkerülni a burzsoá individualizmus marxista vádjait, valamint a pesszimizmus és nihilizmus keresztény kritikáját, Sartre sikeresen megalapozta filozófiájának politikai értékét. Mivel az egzisztencializmus programja alapján véve ateista, Sartre olyan keresztényektől kívánta átvenni a humanizmus zászlaját, mint Pierre abbé, aki 1954-ben igen hatásos kampányba kezdett a francia médiában a menedékszállások építésével kapcsolatban. Pierre abbét olyan építészek támogatták, mint Le Corbusier, Jean Prouvé pedig az ő szervezete számára dolgozta ki a *Maisons des Jours Meilleurs* prototípusát 1956-ban (Pandelle 2012: 373–381).

A kommunista párt nem minden szegmense értett egyet a humanizmus értékének megítélésében. A humanizmus elfogadása a párt egy másik, Louis Althusser által vezetett szárnya számára az osztályharc felmondását és a burzsoá ideológia bizonyos elemeinek átvételét jelentette. Althusser úgy vélte, hogy az „emberi szellem” hangsúlyozása megtagadja vagy gyengíti az osztályharcot (Goshgarian 2003: XXVff.). 1947-ben a kommunistáknak el kellett hagyniuk a Marshall-tervben érdekelt kormányt – a humanista eszmék elvesztették vonzerejüket, és a francia kommunisták hamarosan el is vetették azokat. Henri Lefebvre és Roger Garaudy olyan kritikus tanulmányokat publikáltak, amelyek annak a veszélyét hangsúlyozták, hogy a humanista törekvések elvonják a figyelmet az aktuális történelmi kontextusról. Ezzel egyidejűleg a katolikus gondolkodók körében is megindult a humanizmustól való elfordulás. Martin Heidegger *Levél a „humanizmusról”* című szövege fontos szerepet játszott ebben a francia katolikusok számára: „Isten visszaszerzéséhez le kell mondanunk az emberi önhittségről: a Szentség fogalmát csak akkor ragadhatjuk meg, ha félretesszük a humanista feltevéseket” (Heidegger 1949: 13).

A humanizmus fogalmához fűződő ellentmondásos kapcsolat a háború közbeni és utáni modern építészetet egyaránt jellemzi. Mint arra Kenneth Frampton rámutatott, Siegfried Giedion álláspontja a háború alatt és a háború utáni években különös módon apolitikus volt (Frampton 1981: 45). Ha azonban szemügyre vesszük Giedion „humanizáció”-fogalmát, azt láthatjuk, hogy álláspontja nem

annyira meglepő, mivel azt az a szándék motiválta, hogy széles kiindulási alapot biztosítson a modern mozgalom számára, és aminek eredménye lett végső soron a *Congrès internationaux d'architecture moderne* (CIAM).

Milyen forrásokból merített ez a program? Lewis Mumford és az ő svájci ideológiai csatlósa, az építés és építészetkritikus Peter Meyer munkái tekinthetők a „legrégibbi” forrásoknak, amelyek gyökerei az angol szocializmusig (William Morris), az organikus közösségek germán elméletéig (Ferdinand Tönnies) és a Werkbundesztétikáig nyúlnak vissza. Mumford volt a *Die Form* nevű Werkbund-folyóirat amerikai tudósítója. Egy másik lehetséges forrásként Alvar Aalto az építészet humanizálásával kapcsolatos törekvéseit nevezhetjük meg. Aalto organicizmusa kapcsolatban állt a századforduló nemzeti romanticizmusával, valamint Frank Lloyd Wright gondolatvilágával és esztétikájával is. A német emigráns építész, történész és teoretikus Paul Zucker hozzájárulása szintén befolyásolta a vitát. Ő volt a szerkesztője a *New Architecture and City Planning* című kötetnek (Zucker ed. 1944), amelyben külön fejezetet kapott az Új Monumentalitás, amely a legfontosabb korai hozzájárulás a témáról szóló amerikai diskurzushoz, és amely egy Siegfried Giedion-szöveget is tartalmaz (Moravánszky 2011: 37–61).

Zürich 1951 júliusában ünnepelte a Svájci Konföderációhoz való csatlakozásának hatszázadik évfordulóját, egy azóta is minden évben megrendezett fesztivál – a *Zürifäscht* – keretében. A szervezőbizottság szándéka az volt, hogy a svájci lakosság számára is megteremtsen egy, a francia július 14-hez (*quatorze Juillet*) hasonló nemzeti napot. A *Zürifäscht*ről írt beszámolójában Alfred Roth arra a megállapításra jutott, hogy a rendezvény résztvevői rájöhetnek, hogy a „forgalom démona” milyen mértékben csorbítja, avagy egyenesen semmissé teszi „az utcához és a városi terekhez való jogukat” (Roth 1951: 29). Roth rámutatott, hogy a feladat az, hogy a lakosság sétálási és informális gyülekezési igényeit (amelyek akár egy, a zürichi fesztiválhoz hasonló „kirobbanó kifejezőmódban” is testet ölthetnek) a város határain belül sikerüljön kielégíteni. Megjegyezte, hogy a *Zürifäscht* után két héttel egy angliai CIAM-konferencián (Hoddesdonban) éppen a város társadalmi és kulturális alapjairól folyt diszkusszió. „A gyalogosok mozgás- és gyülekezési szabadsághoz való jogát, amelyet Zürichben pár napra sikerült megvalósítani, a konferencia résztvevői mély empátiával kezelték és tárgyalták” – írta Roth (1951: 291).

A következő évben, 1952-ben, Siegfried Giedion ismét említést tett a *Zürifäscht*ről a város humanizálása (*Die Humanisierung der Stadt*) című esszéjében, amely a *Werk* novemberi számában jelent meg. Az 1958-as, *Architecture, you and me* című kötetében pedig megjelentette a városi élet humanizálása című szövegét (*The Humanization of Urban Life*). Ebben Giedion hangsúlyozta „a társas kapcsolatok iránti igény elfojtását, holott ez az igény kiolthatatlanul ott él az emberi lélekben azóta, hogy a jégkorszak során az emberek először találkoztak egymással barlangjaikban [...], és amely spontán módon kirobban, valahányszor az emberiséget

megrázza valami jelentős horderejű esemény” (Giedion 1958: 126). A zürichi fesztivállal kapcsolatban is a „spontaneitást” tartotta a siker kulcsának: „Azt akartuk, hogy szereplők és szemlélők legyünk egyszerre! a lakosság nyilvánvalóan készen áll erre. A kérdés az, hogy mi magunk készen állunk-e. Ne várjunk arra, hogy magától felemelkedjen egy strukturális szempontból jól definiált társadalom! Kérdezzük inkább azt, hogy mi olyasmiról találhatók a lecsupaszított és mezítelen emberben, ami formát és kifejezési módot követel! Kérdezzük azt, hogy mi az, ami él ebben a lecsupaszított és mezítelen emberben, aki több pusztá szimbólumnál – aki te és én vagyunk” (Giedion 1958: 130). Giedion ezen a helyen szinte szó szerint idézte mindazt, amit Lewis Mumford mondott *Culture of Cities* című művében, amikor az egyházi rituálét mint az ideális polgári szférát írta le: „maga a város vált színpaddá [...] a dráma számos jelenete számára, a polgár maga pedig színészé lett” (Mumford 1970: 64).

Spontaneitás, a város szíve, a művészek, a szimbólumok szerepe: ezek voltak Giedion Új Monumentalitás programjának legfőbb elemei, egy olyan programéi, amely a társadalom és az építészeti forma közötti szorosabb kapcsolatot hirdette. Ezt a programot először az 1943-ban írt kiáltványban, a *Nine Points on Monumentality* címűben körvonalazták a szerzők, Giedion, José Luis Sert és Fernand Léger (Sert-Léger-Giedion 1958). A kiáltvány többé-kevésbé közvetlen válasz volt arra, hogy Lewis Mumford kritikával illette José Luis Sert 1942-ben megjelent könyvét (*Can Our Cities Survive?*), amiért az szerinte nem fordított elég figyelmet a „polgári szférára”. A Mumford *Culture of Cities* művében (Mumford 2002: 130–142) megfogalmazott érvek azután a CIAM-közeli építészek számos szövegében visszaköszöntek.

Giedion sikeresen kisajátította magának ellenfelei pozícióit. Egyikőjük, a svájci építészettörténész, kritikus és szerkesztő Peter Meyer azt javasolta, hogy a modern építészek abban az esetben kísérhetik meg az Új Monumentalitást a gyakorlatba átültetni, amennyiben azt a különösen jelentős nyilvános építkezési programok számára tartják fenn. Meyer, aki nagy lelkesedéssel írt Mumford *Sticks and Stones* írásának német fordításáról 1926-ban, szimpatizált Mumford távolságtartó álláspontjával az új mozgalmat illetően. Mindketten a modern építészet Mumford által „hazai típusnak” hívott verzióját kívánták támogatni: Amerikában az „Öböl-régió stílust” („Bay-Region Style”), amelyet William Wurster képviselt Kaliforniában; Skandináviában és Svájcban pedig a helyi építőanyagok (mint például a fa) felhasználását. „Azt várom, hogy tovább nőjön a népszerűsége [...] a modernizmus helyi és humánus formájának, amelyet Öböl-régió stílusnak nevezhetünk: a környezet, az éghajlat és a tengerparti életmód szabad, ugyanakkor nem tolakodó felhasználásának” – írta Mumford (1947: 104–110).

Az az emblemikus jelentőségű program, amely Peter Meyer szerint elindította az Új Monumentalitás megvalósítására irányuló törekvéseket, az 1939-ben

Zürichben megrendezett svájci nemzeti kiállítás volt, amely több szempontból is az 1951-es *Zürifäscht* elődjének tekinthető: „A nemzeti kiállítás épületei nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy megmutassák, egész pontosan mi is a monumentalitás meghatározó problémája” – vélte Meyer (1939). Meg volt győződve arról, hogy a svájci republikánus hagyományok helyes kifejezéséhez egy olyan, kevésbé formális térbeosztásra lenne szükség, amely mentes a kiállítási építészetre jellemző bejáratok szimmetriájától, merőlegességétől és nagyvonalúságától.

Giedion eleinte elvetette mindezt – éppen úgy, ahogy Meyer kifigurázta a funkcionalizmus stíluskritikáját és nyilvánvaló törekvéseit egy formális szótár kodifikálására. Ahogy azonban a modern építészet kifejezőképességéről szóló vita egyre hevesebbé vált, Giedion egyre inkább hajlamos lett megbékélni a meyeri fogalmakkal. A *Nine Points* programban Giedion, Sert és Léger említést tettek ugyan azokról, „akik kormányoznak és igazgatnak egy népet”, de pusztán azért, hogy kritizálják őket esztétikai ítéleteik hiányosságaiért. A politikától való elzárkózás kapcsolatba hozható Svájc semlegességével, nem pusztán mint „mentalitással”, hanem mint előfeltétellel mindazok számára, akik a „modern hagyományt” igyekeznek megszervezni és igazgatni, miközben olyan befogadók, amennyire csak lehetséges; akik globális síkon kívánják összekapcsolni és továbbadni az információkat; akik személyek közötti kapcsolatokat kívánnak kialakítani nemzetközi konferenciákon (Sert-Léger-Giedion 1958: 50).

Egy további fontos dokumentum, amely hozzájárulhatott ahhoz, ahogyan Giedion igyekezett a modern építészet ideológiai bázisát kiszélesíteni, Alvar Aalto *The Humanizing of Architecture* című tanulmánya, amelyet 1940-ben publikált az MIT által kiadott *The Technology Review* – pusztán néhány héttel azután, hogy Aalto megkapta professzori kinevezését. Ebben a szövegében Aalto úgy véli, hogy a modern építészet ebben az új fázisban „a technikai szféra racionális módszereit próbálja kivetíteni az emberi és a pszichológiai szférába” (Aalto 1940: 14–16, idézi Aalto 1980: 15). Amellett érvel, hogy az építészetnek „rendelkeznie kell valamilyen magasabb emberi értékkel”, hogy a pusztán „technikai funkcionalizmus” önmagában nem lehet képes a „véglegesen definiált építészet” létrehozására. A példaként felhozott Paimio Szanatórium arra világít rá, hogy ágyban fekvő betegek esetében máshogyan kell hozzáállnunk a tér felhasználásához, mint ahogy azt álló emberek kapcsán tennénk; továbbá kritizálja a csőbutorokat, amiért azok pusztán technológiai, nem pedig pszichológiai értelemben racionálisak (Aalto 1940: 16). „A funkcionalizmus csak akkor lehet helyes, ha olyan mértékben kiterjesztjük, hogy lefedje a pszichofizikális szférát is. Csak így lehetünk képesek humanizálni az építészetet” (Aalto 1940: 16).

Ez az álláspont jelentős mértékben eltér attól, amit Walter Gropius képviselt. Gropius Chicagóban 1945. február 23-án *Közösségeink újjáépítése* címmel tartott előadást. Moholy-Nagy László, aki az Institute of Designban a házigazdája volt, az

előadás bevezetésében „humanista indíttatású építészként” jellemezte őt (Moholy-Nagy 1945). Gropius pedig valóban beszélt arról a feladatról, hogy „a közösség életét újra egyensúlyba kell hozni, a gépek hatását pedig meg kell próbálni humanizálni. A háború utáni közösségeink újjáépítésének kulcsa [...] azon elhatározásunk, hogy az emberi tényezőt tesszük meg a legfontosabb tényezőnek” (Gropius 1945: 13–17). Kijelentését egy „képi összehasonlítással” kívánta illusztrálni: egy New York-i utca képét, amelyen „egymással versengő individuális mutatóvonalak, valamint stílusok, anyagok és színek rendezetlen kavalkádja látható”, összehasonlította Pieter Brueghelnek az egyik, holland falut ábrázoló festményével, amelyen „az utcák és terek még a teljes közösség társas érintkezésére alkalmas helyszínekként szolgálnak” (Gropius 1945: 17). Említést tett a közösség humanizálásának egyéb tényezőiről is: az organikus társadalmi struktúrák emberi léptékéről, amelynek következményei vannak a szomszédságok méretére és az új városi és kulturális centrumok kiépítésére nézve, a házak és háztartások racionalizációjáról (aminek részét képezik a műanyag dobozban hozzáférhető gyorsfagyasztott ételek, amelyeket Gropius „feleségmentő eszközöknek” [„wife-saving devices”] nevez), valamint az új építészeti technikák sztenderdizálásáról (Gropius 1945: 27).

Aalto korábbi kritikája a „technikai funkcionalizmus” kapcsán éppen ezt az álláspontot bírálta. Giedionnak, a CIAM fő ideológusának tehát alkalmaznia kellett néhány retorikai trükköt annak érdekében, hogy konzisztens programként mutassa be elképzeléseiket. Aaltót emlékeztette arra, hogy a *Space, Time and Architecture* új kiadásában neki szentelte a legtöbb oldalt. Az Aaltóról szóló fejezetnek a hangzatos *Alvar Aalto: Irracionalitás és sztenderdizáció* címet adta. Az új fejezet beillesztése nem pusztán a könyv bővítését jelentette: arról is árulkodik, hogy az építészeti modernizmus története új fordulatot vett. Giedion azt vallotta, hogy „a sztenderdizáció és az irracionalitás kombinálása” az avantgárd morális imperatívuszát hivatott kielégíteni, „az élet és építészeti közösségének új megalapozását” (Giedion 1967: 618).

Amikorra *Az építészeti humanizálása* című tanulmánya megjelent, Aaltónak vissza kellett térnie az Egyesült Államokból Finnországba a téli háború miatt. 1941-ben aztán Svájcba utazott, ahol Sigfried Giedion és Alfred Roth vendéglátása mellett előadást tartott – ez híresült el később „Aalto svájci hegyi beszéde” néven (Schildt 1991: 41ff.). Az előadás témája Európa háború utáni újjáépítése volt („Der Wiederaufbau Europas stellt die zentralen Probleme der Baukunst unserer Zeit zur Diskussion”; Aalto 1998: 177–187). Előadásában Aalto kritikával illette azt az amerikai gyakorlatot, hogy az építészeti területén belüli sztenderdizációt az autógyártásban alkalmazott modellek alapján próbálják megvalósítani, figyelmen kívül hagyva az alapvető különbséget aközött, ahogyan a két terület viszonyul környezetéhez és a természethez. Aalto szerint az építészeti sztenderdizációnak inkább biológiai modelleken kellene alapulnia. „Ha a terület ilyen jellegű – akkor valóban ezen a módon kellene építkeznünk?” – tette fel a szónoki kérdést, miközben nem

pusztán a finn földterületeket és sztenderdizált házakat ábrázoló képeket mutatott, hanem „az újrakezdődő élet” képeit is: egy asszonyt, amint kenyeret süt egy lerombolt ház kemencéjében, valamint a törmelékben talált téglák újrafelhasználását. „Az élet tehát megy tovább. Alapvető egyszerűsége ellenére lassan és meghatóan ölt egyre gazdagabb formákat” (Aalto 1941, in Schildt ed. 1997: 149–157). A virágzást említette mint a természetben megfigyelhető sztenderdizáció példáját (Aalto 1941, in Schildt ed. 1997: 154). Aarno Zürichben és hat másik városban tartott előadásai óriási hatással voltak a svájci építészekre, elsősorban a svájci CIAM-csoportra. Alfred Roth össze is hívta a tagságot – Hans Bernoullit, Max Billt, Ernst Friedrich Burckhardtot, Hans Schmidtet és Rudolf Steigert – az „újáépítés jegyében”. Roth szinte azonnal döntött a CIVITAS nevű publikációsorozat elindításáról, valamint együttműködésre kérte fel Vichyben Le Corbusier-t, aki kedvező választ adott (Mumford 2002: 154).

Végezetül, Giedion „új humanizmus” programjának harmadik lehetséges forrása az emigráns építész és építészettörténész Paul Zucker lehetett, aki a New School for Social Research tanáráként dolgozott. A New School amolyan „száműzetésben lévő egyetemnek” számított New Yorkban a menekült német kutatók számára. Zucker a *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* második évfolyamának hetedik számában jelentette meg a *humanista megközelítés a modern építészetben* (*The Humanistic Approach to Modern Architecture*) című tanulmányát. Ebben így fogalmazott: „Tekintsünk úgy a funkcionalizmusra, mint jelen korunk építészeti kifejeződésére. Vajon ez a funkcionalizmus nem épp a materializmus győzelmét jelenti-e, a technikai megszerkesztés, a materiális és gyakorlati funkciók hangsúlyozását? És vajon ezek az értékek nem éppen ellentétesek-e azokkal az értékekkel, amelyeket az emberiség és a humanizmus képvisel?” (Zucker 1942–1943: 21–22).

Zucker, aki a berlini műszaki főiskolán (Technische Hochschule) írta doktori disszertációját 1912-ben a tér reprezentációjáról a firenzei reneszánsz festészetben, ebben a tanulmányában és egyéb, amerikai tudományos folyóiratokban megjelent cikkeiben is amellet érvelt, hogy a megváltozott térszemlélet a modern művészetben is tükröződik: „A konstrukció kifejezéssé válik. Így pedig a modern építészet a humanizmus tárgya lesz. [...] a racionális feltételek és funkcionális szükségletek kifejezésének alapján [a modern építészet] éppoly függetlenné, szabaddá és akár emocionálissá is vált, mint bármilyen, ember által valaha készített műalkotás – így aztán megközelíthető lett humanista nézőpontból” (Zucker 1942–1943: 26). Zucker álláspontja fontos, hiszen ő volt annak a *New Architecture and City Planning* című kötetnek a szerkesztője (Zucker ed. 1944), amelyben szerepelt a korábban említett, Új Monumentalitásról szóló fejezet. A kötetben számos jelentős szöveg szerepel, úgymint Giedion *The Need for a New Monumentality* című írása, továbbá Louis I. Kahn *Monumentality*, Philip L. Goodwin *Monuments*, valamint Ernest Fiene *Figurative Arts and Architecture: Mural and Architectural Sculpture* című munkája

(Zucker ed. 1944). Zucker csakúgy, mint az általa nagyra becsült Wener Hegemann, összekapcsolta az amerikai városközpont-mozgalmakat a vilákiállítások látványosságának sikerével; az 1893-ban Chicagóban rendezett „World’s Columbian Exposition” ezek közül is kiemelkedett, és inspirációs forrásként szolgált Giedion és Meyer számára egyaránt.

Az osztrák emigráns építész Richard Neutra, aki amerikai karrierjét Frank Lloyd Wright keze alatt indíthatta el, szintén érdeklődést mutatott a humanizmus pszichofiziológiai értelmezése iránt, összekapcsolva azt az emberi térszelleléssel kapcsolatos új elméletekkel. Az 1957. augusztus 12-én keletkezett, *Turn to a Humanistic Renaissance in Architecture* című szövegében amellet érvelt, hogy az „önmagát ismerő és szabad ember” fiziológiájával és pszichológiájával kapcsolatos új tudományos eredmények az itáliai reneszánsz korszakához hasonlatosan olyan tereket fognak eredményezni, amelyek számos lehetőséget adnak az észlelésre, az akadálytalan kilátásra és a mozgásra.¹

Neutra a CIAM tagja volt, és azzal segítette elő Giedion humanizálási programját, hogy felhívta a figyelmet az amerikai, avagy pontosabban fogalmazva a kaliforniai valóságra. Arra figyelmeztetett, hogy a spontaneitás és a közösség iránti lelkesedés akár a „magától értetődés zsarnokságához” („tyranny of common sense”) is vezethet. Úgy tűnik, hasonló problémák foglalkoztatták magát Giediont is. Az 1947-es Bridgewater-konferencia eredményeit összefoglaló *a Decade of New Architecture* (1951) című kötethez írott bevezetőjében Giedion így fogalmazott:

Noha Svédország meglehetősen társadalom-központú, és nem idegenkedik a várostervezéstől, mégis olyan szentimentális áramlatok veszélyei leselkednek rá, mint az „új empirizmusé”, amely az építészet „humanizálásának” leple alatt pusztán egy újabb zsákutcába vezet. Svájc, amely építészetének technikáját és kivitelezettségét tekintve elsőrendű, a „meghittség” hasonló jellegű felhője alá kerülhet a házépítési programjai során, miközben a steril és kiszáradt üzleti tömbök elpusztítják legnagyobb városának organikus magvát (Giedion 1951: 2).

Eddig a humanizmus és a humanizálás fogalmai kapcsán a CIAM csoportján belül fennálló különbségekkel foglalkoztunk. A humanizmus mint háború utáni építészeti program azonban a CIAM-on kívül is virágzott, legfontosabb képviselője pedig valószínűleg Joseph Hudnut volt. Hudnut volt a Harvard Graduate School of Design (GSD) alapító professzora 1936-ban, majd ő töltötte be annak dékáni posztját is 1953-ig, még ha tevékenységét háttérbe is szorította valamennyire Walter

¹ UCLA Library Special Collections, Charles E. Young Research Library, Richard and Dion Neutra Papers, 158-as doboz, 18-as dosszié.

Gropius munkássága. Hudnut hívta Gropiust a GSD-be, és támogatta is, Gropius azonban az évek során egyre inkább úgy vélte, hogy Hudnut az építészetet és az építészeti oktatást a „humanista hagyományban” kívánja lehorgonyozni, szemben azzal, amit ő „a Bauhaus hagyományának” nevezett (Hudnut és a GSD kapcsán lásd: Pearlman 2007). Hudnut számára az Új Humanizmus elsősorban egy olyan építészeti oktatási program volt, amely elfogadta a modern építészetet (noha nem minden kritikától mentesen), ugyanakkor fontosnak tartotta a történelem tanulságainak levonását, és nyitott volt a tömegkultúra felé is. Mivel Werner Hegemann volt a mentora, aligha csodálkozhatunk azon, hogy a „városi dizájn” állt gondolkodása középpontjában: „érzelmi tartalmak”, spontaneitás, szimbolikus értékek, kifejezés – ezek képezték hitvallása tartóoszlopait. Nem lehet hát meglepetés, hogy Hudnut és Gropius között küzdelem alakult ki a modern építészet céljaival kapcsolatosan. Hudnut 1952-ben jelentette meg *Three Lamps of Modern Architecture* című munkáját: a Ruskin által a jó építészet hét forrásaként felsorolt tényezők közül csupán hármát tartott meg, a Haladást, a Természetet és a Demokráciát (Hudnut 1952).

Az *Architecture and the Spirit of Man* című könyvének a *posztmodern ház* című fejezetében Hudnut a következőket írja: „Tér, struktúra, szerkezet, fény – ezek nem annyira valamilyen technológia, hanem inkább a művészet alkotóelemei. A festő színei, a zenész hangszínei, a képek, amelyek alapján a költők megtervezik láthatatlan építményeiket. Akár a szín, a hangszín vagy a képek, akkor a leghasznosabbak, amikor az emberi szellem nagyságáról és méltóságáról tanúskodnak” (Hudnut 1949: 118). Hudnut eszméi kedvező fogadtatásra találtak Európában, különösen a háború utáni urbanizmus alapjait kereső Olaszországban. Hudnut *Posztmodern ház*ának olasz fordítása a Bruno Levi által szerkesztett *Metron* folyóiratban jelent meg 1945-ben, annak az Enrico Tedeschinek a tanulmányaival együtt, aki nem sokkal később Gino Calcaprinával és Ernesto N. Rogersszel hozzászólott az argentin építészeti oktatás kialakításához az „Új Humanizmus” szellemében (Adagio 2013: 75–89).

Az európai építészeti folyóiratokban ebben a korszakban állandó példaként szerepelt a Tennessee Valley Authority (TVA) hatalmas projektje, Franklin D. Rooseveltnél New Deal-politikájának első és legfontosabb eredménye, amelyet 1933-ban kezdtek építeni, az 1944-es MOMA kiállítás katalógusában pedig „civilizációnk egyik legnagyobb szabású alkotásaként” méltattak (Mock ed. 1944: 111). Az ökológiai, mérnöki, tereprendezési, építészeti és esztétikai szempontok valamilyen társadalmi-gazdasági vízió megvalósítása érdekében történő amerikai integrációs kísérleteit hatalmas érdeklődés övezte Európa-szerte, a háború előtt és után, keleten és nyugaton egyaránt, politikai berendezkedéstől függetlenül. Példaként említhetjük, hogy a térrel kapcsolatos kutatások német folyóirata, az egyértelműen a nemzetiszocialista program jegyében fogant *Raumforschung und Raumordnung* első száma 1936 októberében úgy mutatta be a TVA projektjét, mint a térre vonat-

kozó tudományos kutatás első komoly eredményét az Egyesült Államokban – és mint követendő példát az egész világ számára (Schmölders 1936: 29–36). A TVA-projekt modellként szolgált továbbá az Aosta-völgygel kapcsolatos tervek számára is, amelyeket 1937-ben a nagyiparos Adriano Olivetti is támogatott, és aki hat évvel később a *Studi e proposte preliminari per il piano regolatore della Valle d’Aosta* című művében számolt be azok eredményeiről (Olivetti ed. 1943). Luigi Figini, Gino Pollini, Antonio Banfi, Enrico Peressutti és Ernesto N. Rogers vettek részt építész-ként a munkálatokban: demográfiai felméréseket végeztek, ismertették a lakosság egészségével és higiéniájával, valamint az éghajlattal kapcsolatos adatokat.

Adriano Olivetti *Communitá*-mozgalma eredetileg a francia perszonalizmus hatására jött létre – egy olyan keresztény eszme alapján, amely kritikával illeti a materializmust és a liberalizmust, és amely a személy kommunitárius dimenziójára helyezi a hangsúlyt, így jól összeeseng Lewis Mumford elképzeléseivel. Olivetti már a háború éveit megelőzően megszervezte ezt a kulturális csoportosulást, amely azonban csak a háború után kezdett el politikai jellegű tevékenységet végezni, részt venni helyhatósági és tartományi választásokban. A *Communitá* a párturalom és a központosítás ellen küzdött, a helyi közösségek föderalista alapú egyesülését állítva azzal szembe. A mozgalom megkísérelte a liberális és szocialista eszmék egyesítését, küzdve a konzervativizmus és a kommunizmus ellen. Olivetti és köre, valamint az általuk alapított *Communitá* kiadó (amelynek nevéhez fűződik a modern építészettel foglalkozó nemzetközi folyóirat, a *Zodiac* megjelentetése is) mind érdeklődtek az amerikai modellek iránt (Scrivano 2013).

Julian Huxley, a brit evolúciós biológus, aki három évvel később az UNESCO alapító igazgatója lett, 1943-ban jelentette meg széles körben olvasott ismertetőjét *TVA: Adventure in Planning* címen. Könyvében úgy fogalmazott, hogy a TVA létének első évtizedében „be fogja bizonyítani az általános, regionális, demokratikus tervezés érvényességét; ez pedig elsőrendű fontosságú fejlemény az emberi társadalmak evolúciójában” (Huxley 1943: 136). A következő, *The Humanist Flame* című könyvében Huxley azokat az eszméket gyűjtötte össze, amelyek az UNESCO megalapozásául szolgáltak. Huxley álláspontja szerint a nyugati országokban a művészet a háború utáni időszak nihilizmusát tükrözi, az élet kettétörését a frusztráció és a remény között, az intellektuális káoszt, valamint a morális kiábrándultságot. A kommunista országokban a dogmatikus ideológia autoritárius módszerek segítségével éri el célját. Mindkét oldalra jellemző azonban, hogy „a humanista eszmék elterjedése a kreatív művészet és annak társadalmi környezete között létrejött hézag betemetését szolgálja” – írta (Huxley 1943: 32). Ami az építészettel illeti, annak feladata, hogy „emberi eszméket és törekvéseket fejezzen ki. A jó építészet gazdagabbá teheti az életet, különösen a városi életet; a rossz építészet viszont szegényebbé is teheti azt, amint az oly nyilvánvalóan megfigyelhető korunk számos csúf kisvárosában, koszos peremvidékén és külvárosi lakótelepeink burjánzásában. Az építészet

társadalmi funkciójának fontossága a humanista számára nyilvánvaló: a feladat, hogy a hatóságokat és az adófizetőket is sikerüljön meggyőzni erről a fontosságról a gyakorlatban is” (Huxley 1943: 34). Az evolúciós humanizmus „áthidalhatja a szakadékokat Sir Charles Snow »két kultúrája« között, és az ideológiai hidegháború két oldalát is közelebb hozhatja egymáshoz” (Huxley 1943: 6).

A svájci építész, művész és tervező Max Bill *Wiederaufbau* (Újjáépítés) című munkájában a TVA-projektet a Szovjetunióra jellemző regionális tervezéssel hasonlította össze (az utóbbit Hans Schmidt leírása nyomán ismertette). Bill könyve is Svájc központi helyzete és semlegessége alapján tette meg országát a kelet és nyugat közötti potenciális ötletcserék alapjának (Bill 1945).

A magyar avantgárd fontos építészeti folyóirata, a *Tér és Forma* hangsúlyozta a projekt jelentőségét az európai együttműködés kapcsán:

A Tennessee völgyében folyó munka különösen fontos magyar szempontból, hiszen azt bizonyítja, hogy egy folyamvölgy szabályozási és fejlesztési tervét nem lehet közigazgatási határok mentén felszabdalni. A Duna hat országon folyik keresztül, ami alatt hatszor vált nevet, míg bekebelezi a Fekete-tenger, völgyének fejlesztése azonban csak az összes érintett ország kooperációjával és békés együttműködésével lehetséges (Dölle 1947).

A *Tér és Forma* szerkesztője Fischer József volt, a magyar CIAM-csoport vezetője, aki ekkoriban rendszeres kapcsolatban állt Giedionnal. 1947-ben feleségével és Granasztói Pállal elutazott Zürichbe a március 26. és 29. között megrendezett CIAM-konferenciára, amelyről beszámolt folyóiratában is (Fischer 1947). A felújított keleti-nyugati-központi kapcsolatoknak azonban hamarosan végük szakadt. 1949. március 2-án Fischer telegramot küldött Giedionnak, amelyben lemondta a bergamói CIAM-találkozón (1949. július 23–30.) tervezett részvételét: „Útlevelproblémák miatt nem tudok csatlakozni a testület üléséhez - Jó munkát”.² Ezzel az üzenettel ért véget Kelet-Európa részvétele a CIAM-mozgalomban.

Miközben Giedion a város humanizálásáról szóló tanulmányát írta 1951 októberében, Budapesten sor került a magyar építészek első nemzeti gyűlésére. Jelentős esemény volt, amely elismerte, hogy az immáron az állam által foglalkoztatott építészek a szocialista társadalom fontos részét képezik. A humanizálás ezen az összejöveten is fontos téma volt – a funkcionális elleni támadás részeként, annak az „építésztről szóló nagy vitának” az eredményeit felhasználva, amelyet a Magyar Kommunista Párt szervezett az előző évben, hogy előkészítse a talajt a szocialista realizmus számára. Kardos György, a konferencia egyik első előadója nevetségesnek tartotta azt a kijelentést, hogy a funkcionális emberi érdekeket

² ETH Zürich, gta Archiv, CIAM-gyűjtemény, Fischer telegramja Giedionnak, 1949. március 2.

szolgál, és rámutatott, hogy ez az állítólagos humanizmus valójában „a *Sachlichkeit* gép-esztétikája”, amely figyelmen kívül hagyja „az emberi princípiumot” (Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége Építőművészeti Szakosztály 1951: 37–42).

Az 1950-es évek végére alábbhagyott az érdeklődés a humanizmus iránt, és az iránt is, hogy az egy esetleges kapcsolódási pontot jelenthetne Nyugat-Európa és a keleti blokk országai között. Amíg a háború utáni humanizmus megteremtette a feltételeket az egzisztencializmus felemelkedéséhez, lehetőséget adva arra, hogy az egzisztencializmus a maga szubjektív és ateista törekvéseihez igazítsa a fenomenológiát, a humanizmus háttérbe szorulása lehetővé tette, hogy Husserl és Heidegger filozófiai munkásságát új kontextusokban értelmezzék újra. Amíg Sartre Isten haláláról beszélt, Foucault már az Ember végéről értekezett. Az 1957-ben Helsinkiben alapított *La Carré Bleu* folyóirat erőteljesen támogatta a Team 10 csoportosulás céljait, és nemzetközi szinten terjesztette a csoport tagjainak írásait. Az 1958. év második számában a szerkesztő, Aulis Blomstedt közzétette kiáltványát *La deshumanizacion de la arquitectura* címmel (a spanyol cím utalás a filozófus José Ortega y Gasset *Deshumanizacion del arte* című esszéjére), amelyben az építészeti formális, geometriai módszereinek fontosságát hangsúlyozta (Blomstedt 1958: 2–8).

A humanizmus közös alapot adott a Monumentális, a Szimbolikus, a Spontán, a Kollektív és a Közösségi törekvések számára – korszakának vége pedig lehetőséget adott arra, hogy ismét a forma, a technológia, a gép és a környezet kérdései kerüljenek a középpontba.

Fordította: Sivadó Ákos

Források

ETH Zürich, gta Archiv, CIAM-gyűjtemény, Fischer telegramja Giedionnak, 1949. március 2.
 UCLA Library Special Collections, Charles E. Young Research Library, Richard and Dion Neutra Papers, 158-as doboz, 18-as dosszié.

Irodalom

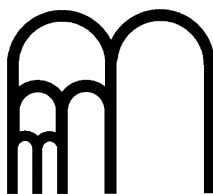
Aalto, Alvar 1940: The Humanizing of Architecture. *The Technology Review* 43/1: 14–16.
 Aalto, Alvar 1941: The Reconstruction of Europe is the Key Problem for the Architecture of Our Time. In Schildt, Göran (ed.) 1997: *Alvar Aalto in His Own Words*. New York: Rizzoli. 149–157.
 Aalto, Alvar 1998: Der Wiederaufbau Europas stellt die zentralen Probleme der Baukunst unserer Zeit zur Diskussion. In Jokinen, Teppo - Maurer, Bruno (eds.): „*Der Magus des Nordens.*” *Alvar Aalto und die Schweiz*. Zürich: gta Verlag. 177–187.
 Aalto, Alvar 1980: *Synopsis: Painting, Architecture, Sculpture*. Basel: Birkhäuser.

- Adagio, Noemi 2013: Mass Culture at Mid-Century. Architecture under a 'New Humanism'. In Real, Patricio del - Gyger, Helen (eds.): *Latin American Modernities. Ambiguous Territories*. New York - London: Routledge. 75–89.
- Bill, Max 1945: *Wiederaufbau. Dokumente über Zerstörungen, Planungen, Konstruktionen*. Erlenbach-Zürich: Verlag für Architektur AG.
- Blomstedt, Aulis 1958: La deshumanizacion de la arquitectura. *Le Carré Bleu. Feuille internationale d'architecture* 1-2: 2-8.
- Dölle László 1947: Építőmunka a Tennessee völgyében. *Tér és Forma* 5: 105–107.
- Fischer József 1947: Dokumentum. *Tér és Forma* 6: 119–121.
- Frampton, Kenneth 1981: Giedion in America. Reflections in a Mirror. *Architectural Design* 51/6–7: 45.
- Giedion, Sigfried 1951: Introduction. In Giedion, Sigfried (ed.): *A Decade of New Architecture*. Zurich: Editions Girsberger. 2.
- Giedion, Sigfried 1958: The Humanization of Urban Life. In *Architecture You and Me. The Diary of a Development*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. 126. (Eredeti megjelenés: Giedion, Sigfried 1952: Die Humanisierung der Stadt. *Werk* 39/11: 346.)
- Giedion, Sigfried 1967: *Space, Time and Architecture. The Growth of a New Tradition*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Goshgarian, G. Michael 2003: Introduction. In Althusser, Luis: *The Humanist Controversy and Other Writings*. London: Verso. XXV.
- Heidegger, Martin 1949: *Über den Humanismus*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Hudnut, Joseph 1949: *Architecture and the Spirit of Man*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Hudnut, Joseph 1952: *The Three Lamps of Modern Architecture. Lectures Delivered at College of Architecture and Design, University of Michigan, May 12–16, 1952*. Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press.
- Huxley, Julian 1943: *TVA: Adventure in Planning*. Cheam: Architectural Press.
- Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége Építőművészeti Szakosztály 1951: *Vita építészetünk helyzetéről*. Budapest. 37–42.
- Meyer, Peter 1939: Die Architektur der Landesausstellung - kritische Besprechung. *Das Werk* 7: 321–352.
- Mock, Elizabeth (ed.) 1944: *Built in USA. 1932–1944*. New York: Museum of Modern Art.
- Moholy-Nagy, László 1945: Introduction. In Gropius, Walter: *Rebuilding our Communities*. Chicago: Paul Theobald. 12.
- Moravánszky, Ákos 2011: Das Monumentale als symbolische Form. Zum öffentlichen Auftritt der Moderne in den Vereinigten Staaten. In Ruhl, Carsten (Hrsg.): *Mythos Monument. Urbane Strategien in Architektur und Kunst seit 1945*. Bielefeld: transcript. 37–61.
- Mumford, Eric 2002: *The CIAM Discourse on Urbanism 1928–1960*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Mumford, Lewis 1947: Bay Region Style. *The New Yorker* 22, 11. 10. 104–110.
- Mumford, Lewis 1970: *The Culture of Cities*. San Diego, New York, London: Harcourt Brace.
- Olivetti, Adriano (ed.) 1943: *Studi e proposte preliminari per il piano regolatore della Valle d'Aosta*. Ivrea: Nuove Edizioni Ivrea.
- Pandelle, Laura 2012: Quand le design passe à l'acte. Project-performance et demonstration. In *Jean Prouvé*. Nancy: Musée des Beaux-Arts, Paris: Somogy Éditions d'Art. 373–381.

- Pearlman, Jill 2007: *Inventing American Modernism: Joseph Hudnut, Walter Gropius, and the Bauhaus Legacy at Harvard*. Charlottesville, Virginia: University of Virginia Press.
- Roth, Alfred 1951: Der städtebauliche Rahmen der 600-Jahrfeier Zürichs. *Werk* 38/10: 291.
- Sartre, Jean-Paul 1946: *L'existentialisme est un humanisme*. Paris: Éditions Nagel.
- Schildt, Göran 1991: *Alvar Aalto. The Mature Years*. New York: Rizzoli.
- Schmölders, Günter 1936: Probleme der Raumordnung in USA. *Raumforschung und Raumordnung* 1/1: 29–36.
- Scrivano, Paolo 2013: *Building Transatlantic Italy. Architectural Dialogues with Postwar America*. Burlington, Vermont: Ashgate.
- Sert, José Luis - Léger, Fernand - Giedion, Sigfried 1958: Nine Points on Monumentality. In Giedion, Sigfried: *Architecture You and Me. The Diary of a Development*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. 48–51.
- Williams, Raymond 1983: Community. In *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*. New York: Oxford University Press. 75–76.
- Zucker, Paul 1942–1943: The Humanistic Approach To Modern Architecture. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 2/7: 21–22.
- Zucker, Paul (ed.) 1944: *New Architecture and City Planning. A Symposium*. New York: Philosophical Library.

Pro Minoritate

2016. nyár

Németek a második világháború után a keleti blokkban

TÓTH Ágnes: Szerkesztői bevezető

PROSSER-SCHELL Michael: Az elűzött magyarországi németek megérkezésének és integrációjának néhány aspektusa Észak-Badenben és Délnyugat-Németországban 1945/1946 után

SHELL Csilla: „... aber wen[n] man sich Deutsch beken[n]t darf man nicht mehr nachhause wen[n] es einmal soweit kom[m]t / ... de ha az ember németnek vallja magát, akkor nem mehet majd haza, ha arra kerül a sor”. Adatok egy Württembergbe kiűzött budaörsi család integrációjához magánleveleik tükrében

TÓTH Ágnes: Integráció elméletben – diszkrimináció a gyakorlatban. Németek Magyarországon 1948–1956

MOLNÁR Annamária: A malenkij robotról hazatért német nők integrációja Magyarországon és Németországban

JANJETOVIC, Zoran: Németek Jugoszláviában 1948–1960

BAIER, Hannelore: A romániai németek az 1944 és 1956 közötti időszakban

POPÉLY Árpád: A magyar lakosság felemás integrációja Csehszlovákiában (1948–1950)

Kutatóúton

„Nem tudok a társadalom mérnöke lenni, mert ehhez nincs politikai partner” – Kiss Tamással Filep Tamás Gusztáv beszélget

Abstract

Szerzőink

A Le Corbusier, Iannis Xenakis, André Wogenscky és Pierre Jeanneret tervei alapján épült éveux-i domonkos kolostor 1960-ban. © Varga Pierre/Fortepan

Jász Borbála

A ház mint életszerszám

Le Corbusier hatásának elemzése Kozma Lajos építészet-elméletében

„A ház arra való, hogy lakjanak benne.

- Lehetetlen!

- De bizony.

- Ön utópista!”

(Le Corbusier)

Az első világháború nem pusztán hatalmasan és gazdaságilag rendezte át Európa térképét, hanem komoly változásokat idézett elő a művészetben is. Fokozottan érvényes ez az építészetre, amelynek a megváltozott keretek között újra kellett értelmeznie magát. Az európai nagy modernista építészek és körei (például Le Corbusier, Bauhaus, De Stijl) a lehető legnagyobb számú ember boldogságára törekedve olcsón, gyorsan és funkcionálisan kezdtek tervezni és újjáépíteni. Ehhez az építészet szerepének és az esztétika mibenlétének újradefiniálására volt szükség. A Trianon után jelentős területeit elvesztő Magyarországon is központi kérdés volt az építés, így a nyugaton tanult fiatal építészek által képviselt új, modernista esztétika hazánkban is kezdett meghonosodni a két világháború közötti időszakban.

A hazai tervezők nem kritikátlanul vették át a nyugati szerzők gondolatait, hanem értő kritikával alkalmazták azok eredményeit. Erről beszélhetünk Kozma Lajos esetén is, akinek építészeti és bútorművészeti munkássága már életében, majd később is a magyarországi kutatók kedvelt témája volt. Több monografikus igényrel íródott mű és szaktanulmány-gyűjtemény látott napvilágot, amelyek elsősorban Kozma Lajos építészeti, ipar- és enteriorművészeti munkásságára fókuszáltak. A Kozma modern épületeit bemutató tanulmánykötet (Horányi szerk. 2006) tárgyalja az építészti övező politikai-társadalmi környezetet, s szó esik az építész nemzetközi kontextusba való illeszkedéséről is. Kozma Lajos és Le Corbusier építészet-elméletének szisztematikus összehasonlító elemzése viszont ez idáig nem történt meg.

Tanulmányomban Le Corbusier és Kozma Lajos építészet-elméletét vetem össze a klasszikus modernizmus időszakában - elsősorban Le Corbusier *Új építészet felé* (Le Corbusier 1981) és Kozma Lajos *Az új ház* (Kozma 1978) című művére fókuszálva. Kozma Lajos és Le Corbusier munkásságának együttes vizsgálatára 1981-ben sor került az *Ars Hungarica* folyóiratban (Vadas 1981). Vadas József az építészek

iparművészeti tevékenységét veti össze tanulmányában, ehhez Le Corbusier – az 1970-es években a magyar építészetre még mindig hatást gyakorló – bútortervezői munkásságát veszi alapul. Nem véletlen, hogy Vadas József cikke ekkor jelenik meg, hiszen az 1941-ben *Das neue Haus* címen, Zürichben kiadott Kozma-mű és a *Vers une architecture* című, 1923-as Le Corbusier-kötet egyaránt 1981-ben jelent meg először magyar fordításban (Vadas 1981: 43–53).

A jelen cikkben az említett két kötet és ezek kontextusának elemzésére kerül sor az építészet gyakorlata és elmélete, valamint a társadalmi hatások szempontjából. Bár a két mű első megjelenése között tizennyolc év is eltelt, mégis figyelemreméltóak a hasonló építészeti példák, a sajátos Le Corbusier-i témák visszaköszönése Kozmánál. Feltételezhető, hogy azonos jellegű olvasmányélménnyel rendelkezett a két szerző. Fontosnak tartom tehát megemlíteni, hogy Kozma Lajos építészetelméletét ne Le Corbusier parafrázálásaként vagy utózóngéjeként fogjuk fel, hanem olyan teljes értékű építészetelméleti műként, amely a nemzetközi tapasztalatokat belsővé téve a funkcionalizmus eszméit hirdeti – sokszor saját tervezésű – példákön keresztül a magyar közönségnek.

Az európai és magyar építészet helyzete az első világháború után

Az első világháború után, ahogy hazánk politikai és társadalmi berendezkedésében, úgy építészetének alakulásában is jelentős változások történnek. A historizmus, majd az ezt követő – alaprajzi és funkcionális tekintetben hasonló, ugyanakkor díszítőmotívumaiban jelentős eltérést mutató – szecesszió után az építészeti kontinuitás megszakad; ez a progresszívnek nevezett magyar építészet a nagy mesterek, Lechner Ödön és Lajta Béla halálával, valamint Kós Károlynak a határon túltra került Erdélyben maradásával véget ér. A történelem viharos korszakában, amikor a háború, békekötések, forradalmak határozzák meg Magyarország sorsának alakulását, az építészet szerepét is újra kell értelmezni.

Természetesen az építészet nem független ezektől az eseményektől, hiszen a többi művészeti ágtól eltérően fokozottan figyelembe kell vennie a gyakorlati funkciót. Az elcsatolt országrészekről érkező menekültek tovább nehezítették az amúgy is súlyos lakásínséget, amelyet csak fokozott a középréteg elszegényedése. A Monarchia időszakának épületei többnyire elveszítették funkciójukat, elég, ha a városi főúri palotákra gondolunk, amelyeket az arisztokrácia az elcsatolt országrészben maradt birtokainak bevétele híján már nem tudott fenntartani. A társadalmi vonatkozáson túl a gazdasági helyzet egy más aspektusból is érintette a hazai építőipart. A nyersanyagok többsége a Trianon után elcsatolt területeken

található, így bár jelentős igény lenne a lakásépítésre, az építőipar teljes mértékben ellehetetlenedik. Lassú ütemben ugyan, de megindul az építészeti szerepének újragondolása révén a kislakás-építési program (Sisa-Wiebenson 1995).

A két világháború közötti időszakban a hazai építészeti törekvéseit tekintve két párhuzamos szálon fut. Az 1920-as évek építészetiét egy második neobarokk stílus, az úgynevezett újhistorizmus fémjelzi. Később, az 1930-as években történik meg ettől egyfajta eltávolodás, ám ez pusztán a külső stílusjegyekben érzékelhető: az épületek formavilágában letisztultság figyelhető meg, ám tömegképzésében és a környezetéhez való viszonyban még mindig a historizáló szemléletmód jellemző. Az említett tendenciákkal párhuzamosan bontakozik ki az új építészeti Nyugat-Európában, amelynek alapját az új építőanyagokhoz (vasbeton, acélszerkezet, épületüveg) járuló új esztétika képezte. A modern építészeti legnagyobb hatású mesterei közé tartozik Le Corbusier, aki híres öt pontjával megalapozza a modern építészeti, valamint a Bauhaus igazgatója, Walter Gropius, aki a tömeges termelés elvével az építészeti szociális feladatait is meghatározza. Ezeket az eszméket olyan kiváló magyar építészek követik, mint a Bauhausból 1925-ben hazatérő Molnár Farkas, akinek révén a magyar építészeti bekapcsolódik a CIAM nemzetközi építészeti munkájába, továbbá Forbát Alfréd, Breuer Marcell, Fischer József és statikus felesége, Pécsi Eszter. Ők alkotják a magyar építészeti avantgárd magját, hozzájuk képest a funkcionalitás mellett a dekorativitást is éppolyan fontosnak tartó, nagy hatású építész, Kozma Lajos életműve más irányt mutat (Merényi 1970).

A modern építészeti két világháború között tehát különböző iskolákról beszélhetünk, ám Kozma Lajos munkáit gyakran érte az a kritika, hogy az építész a nagy modernista iskolákkal szemben nem a funkcionalitás, hanem az esztétikum oldalán tette le voksát. A szépség és a dekórum felől közelítve valóban igazolást találhatunk erre a tényre, ha a Kozma-barokk stílust tanulmányozzuk. Tudjuk, hogy Kozma ismerte és alapul vette a bécsi enteriőröket, különösen a századforduló időkéből. Enteriőr- és art decóba hajló építészeti terveit szemügyre véve alátámasztható, hogy Kozma Lajos esetén a forma és funkció közötti vitában a forma, a szépség felé billen a mérleg. Ezzel szemben érdekes kontrasztot mutat *Az új ház* című 1941-es műve, amely a funkcionalizmus mellett érvel: egyes térkapcsolatok, gazdaságos tervezés, funkcionális alaprajzi szervezés és modernista formavilág jellemzi.

Új feladatok az új magyar építészeti

Kozma Lajos építészetiét tekintve modernista szemléletmóddal találkozunk, hasonlóan építészeti-elméletéhez. Azonban fontos tisztázni, hogy a két világháború közötti időszakban mind Európában, mind Magyarországon több modernista

építészeti iskola működik, amelyek bár formanyelvükben hasonlóknak tűnnek, tervezői attitűdjükben, célkitűzésükben, a dekorációhoz való viszonyukban, gondolkodásmódjukban és előképválasztásukban egészen eltérő utat képviselnek. A teljesség igénye nélkül itt említhetjük a holland De Stijl és a német Bauhaus iskolát, s a Le Corbusier nevével fémjelzett CIAM (A Modern Építészet Nemzetközi Kongresszusa) tevékenységét. A leglátványosabb különbség az esztétikához, tehát a stílushoz való viszonyukban érhető tetten. Le Corbusier és Kozma Lajos építészeti gyakorlatukban a modernizmus eltérő vonulatát képviselik, mindkét elméleti mű a funkcionista esztétika jegyében és az ehhez tartozó társadalmi vonatkozás vizsgálatával jelenik meg, mintegy normatív igénnyel.

Le Corbusier épületei a funkcionális jegyében épültek, sajátos Modulor arányrendszerével, illetve a modern építészet öt pontjának (Le Corbusier 1926) alkalmazásával, amelyhez Kozma Lajos közvetlenül is kapcsolódik *Az ipari formáról* (Kozma 1947a) című írásában (1. táblázat).

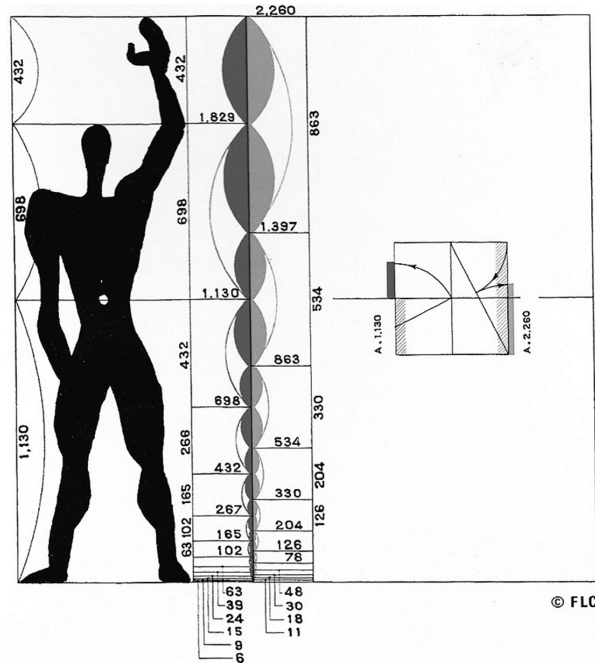
Le Corbusier *Modulor* (Le Corbusier 1948) című művében az aranymetszésen és a Fibonacci-sor matematikáján alapuló tervezési rendszert dolgoz ki, amely az emberi test arányait veszi alapul az épületek és azok térstruktúrájának kialakításakor (1. ábra). Kozma Lajos is foglalkozik a méretezés kérdésével, s nem pusztán a lakótér kialakításában, hanem a berendezés kidolgozásában is. Le Corbusier-hez hasonlóan vizsgálódásainak középpontjában az ember áll: „A méretezés. Alapja mindig az ember volt, a mozgó, dolgozó vagy pihenő ember. Bútoraink és minden berendezési tárgyunk méretét az emberi lépték és rendeltetés határozza meg. A terek méretére a hasonló társadalmi helyzetben élők tipikus igényei nyomják rá bélyegüket” (Kozma 1978: 16). A *Tér és Forma* folyóirat 1935-ös évfolyamában megjelent a *méretezés és az ember* című tanulmányában (Kozma Lajos 1935: 335)

1. táblázat. Le Corbusier és Kozma Lajos öt pontja

	Le Corbusier 1926	Kozma Lajos 1947
1	Az épület lábakra állítása, hogy az ne vegyen el területet a természettől	Az oszlopokra állított lebegő épülettett
2	A pillérvázzal biztosítható a tartószerkezettől független szabad alaprajzi alakítás	Szabad alaprajz, funkcionális szervezés
3	A teherviseléstől mentesült homlokzat szabad alakítása	-
4	Szalagablakok, amelyek növelik a bevilágítás mértékét, és nyitnak a külső tér felé	Sorablak
5	Tetőkert kialakítására lehetőséget adó lapos tető	Lapos tető, de nem él a tetőkert lehetőségével

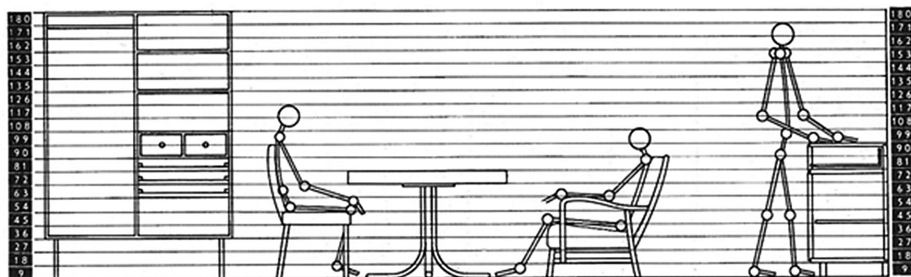
1. ábra. Le Corbusier arányrendszere

Kozma már megelőlegezi mindezt. Le Corbusier *Modulor*jához hasonlóan arányfigurával dolgozik az építész.

A helyes arányrendszer kidolgozásával mindkét építész az Existenzminimum-lakás megtervezését kívánta előmozdítani. A funkcionalitás és az ügyes térkapcsolatok mellett fontos lesz továbbá a gazdaságosság szempontja is. Le Corbusier a Citrohän-ház elméleti háttérének megfogalmazása során tér ki ezekre a szempontokra:

Mostanáig a ház bizonyos számú nagyméretű összefüggéstelen szobák csoportjából állt; a szobákban mindig túl sok s egszerszmind túl kevés volt a hely. Szerencsére ma már nincsen elég pénzünk ahhoz, hogy ezeket a rossz szokásokat fenntartsuk, s minthogy még mindig nem vagyunk hajlandóak az igazi problémával szembenézni (lakógép), a városokban nem lehet építkezni, bekövetkezett a teljes csőd [...]. Fel kell használni az ipari vívmányokat, és alapjaiban kell változtatni a gondolkodásmódon. Ami pedig a szépséget illeti, a szépség mindig jelen van, amikor megvan rá az igény, és megvannak hozzá az eszközök, azaz az arányok [...]. Nem kell szégyellni, ha nem csúszós tetejű házban lakunk, ha falaink simák, mint a bádoglemez, ha ablakaink gyárlakokhoz hasonlítanak. Viszont büszkék lehetünk arra, ha olyan praktikus házuk van, mint amilyen egy írógép (Le Corbusier 1981: 202-203).

2. ábra. Kozma Lajos arányrendszere

Kozma Lajos 1936-ban a lakás helyiségeinek tipizált, standardizált kialakítására alkalmazza az arányrendszerét. A *Kislakások minimál-helyiségeiről* szóló írásában a konyha, a fürdőszoba és lakószoba kerül terítékre. Kozma különböző alaprajz-típusokat vonultat fel az okos térgazdálkodás, a funkcionalitás és a standardizálás szempontjait figyelembe véve (2. ábra). Természetesen ehhez a funkcionista modernizmus Le Corbusier-hez egészen hasonló ideológiai nézeteit társítja:

A lakásalaprajzok eddig líraian hangulatos tervezői munkáját, az egymás eredményein épülő új, racionális alaprajzi munkája kell, hogy fölváltsa, mert a hasonló polgári igényeket közös nevezőre hozva [sic!] képzelhető el csak az építés gazdasági és szociális értelemben vett tökéletes tervezői munkája. A térpazarlást felváltó műszakilag pontosabb tervezési munka a funkcióból indul ki, a modern konyha és fürdőszoba berendezési tárgyainak, kezelésének és méreteinek tökéletes ismeretével. Az alaprajzi művészettechnikai, gazdasági, szociális, funkcionális, higiénikus és formai szempontjainak egyik legfontosabb fejezete ezért a méretezés, az a megtanulható fegyver, melynek komolyan nem vevése eddig a nemzeti vagyont milliárdokkal károsította meg, és tette ezen felül használhatatlanná apáink lakásainak túlméretezett konyháját, fürdőszobáját és egyéb mellékhelyiségeit (Kozma 1936: 52).

Ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet arra az aspektusra, amelyben Kozma Lajos elméleti szinten is különbséget mutat a többi korabeli modernista iskolától. Már ebben az írásában is láthatjuk, hogy racionalizálja a mellékhelyiségeket, beleértve a személyzeti (azaz cseléd)szobát is. Ezen a ponton jól látszik, hogy ellentétben a többi iskolával, Kozma Lajos számára a modernizmus nem elsősorban a szociális egyenlőség gondolata miatt, hanem a funkcionalizmusban rejlő új esztétika miatt vált kedveltté.

Kozma Lajos a gyakorlatban a Le Corbusier-féle eszméket követő magyar CIAM csoporttal, a CIRPAC-kal szemben erőteljes esztétikai igénnyel lép fel. Bútorművészetében látványosabban jelenik meg az úgynevezett Kozma-barokk

stílus alkalmazásával, amely a magyar népi tradícióban és a barokk formanyelvben gyökerezik, ám e jegyek ötvözésével sajátos stílust hoz létre. Modernista villaépítészében is megjelenik ez a vernakuláris szemléletmód, ám sokkal finomabban: az anyaghasználat és a tájba való illeszkedés, az épületnek a természettel való aktív kommunikációja révén. Városi bérházépítészetében az esztétizáló attitűd a modernizmus igen közkedvelt továbbgondolása, az art deco építészet felé nyitja meg a kapukat. Az alapvetően szociális jellegű, célszerű, olcsón előállítható és gyorsan felépíthető épületek formavilágát megtartva, ugyanakkor mintegy felöltöztetve elegáns városi tervezés jellemzi. Ez az elegancia szerencsésen találkozik az 1930-as évek új épülettípusával, a mozival kombinált bérházzal. Az elegáns, kővel borított falú, pepita padlós, linóleumos, tükrös mozik újfajta esztétikája megfelelő helyszínt nyújtott a külföldi filmek varázslatos világának (Horányi szerk. 2006: 16–18).

Kozma Lajos már az 1920-as években a névtelen tervezés mellett teszi le a voksát, amelynek példája a járművek névtelen formatervezése lesz. Meg kell reformálnunk a lakást, le kell rombolnunk azokat a rossz beidegződéseket, amelyek ehhez kötődnek. „Félig gép, félig művészi konstrukció... ez a mai világítótest” – így érvel Kozma (1926), esztétikájába foglalva Le Corbusier szépségről alkotott új elméletét. Kozma Lajos az 1940-es évek végén arra a megállapításra jut, hogy a formatervezőnek nagyipari technológiával a használati funkciót szem előtt tartva kell kialakítani a formát. „A repülőgép ad nekünk, mai építéseknek leckét a formaalakítás kérdésében” – mondja Kozma, s az autó és a repülőgép említése megerősíti a Corbusier-kapcsolatot (Kozma 1947b).

Le Corbusier és Kozma is mindenekelőtt építész volt. Még több érintkezési pontot találunk elveik és gyakorlatuk között, ha építészeti tevékenységüket vetjük össze. Közös vonásuk, hogy mindketten a funkcionalizmus alapelveit használják, ahogy Vajda fogalmaz: „Le Corbusier pionírként, Kozma Lajos értő alkalmazóként” (Vadas 1981: 47). Tanulmányában kiemeli Kozma Lajos művészi megformálás és formagazdagság iránti vonzódását a puszta funkcionalizmuson túl.

Közös építészeti hagyomány

Műveiben mind Le Corbusier, mind Kozma Lajos kardinális szerepet tulajdonít a régi korok művészetének. Bár elméleti és gyakorlati építészeti projektjeik főképp a lakás megújításával foglalkoznak, hangsúlyozandónak tartják, mihez képest történhet az építészet újradefiniálása, valamint hogy meg kell fontolni a korábbi építési hagyomány tanulságait.

A legismertebb példa Le Corbusier-től az automobil és a Parthenon összehasonlító elemzése. Le Corbusier egy teljes fejezetet szentel a római építészet tanul-

ságainak. A Parthenon elemzése kapcsán kerül sor a dór oszlop jelentőségének bemutatására is. „A látók költők kijelentették, hogy a dór oszlop a gyökerek nélküli földből kiemelkedő fát idézi stb., stb., s ez egyben annak a bizonyítéka, hogy minden szép művészi forma a természetből származik. [...] a görögök érzelmeinkre közvetlenül és erőteljesen ható plasztikai rendszert alkottak: oszlopok, az oszlopok kannelurái, [sic!] bonyolult, sokat kifejező párkányzat, ellentétes hatású, a horizonttal egy vonalba eső lépcsők. A legrafináltabb torzításokat alkalmazták, s így a párkány tagozatán az optikai törvények hibátlanul érvényesülnek” (Le Corbusier 1981: 177).

Kozma Lajos hasonló struktúrában tárgyalja a görög-római kultúrát, elemzésének egyik központi eleme az oszlop bemutatása. A modern építészeti gyakorlatot tekintve nem tűnhet véletlennek az oszlop elemzése, hiszen ahogy a korábbiakban láthattuk, az új építészet egyik tényezője a lábakra állítás, amelynek kettős feladata az építészet anyagtalanítása, valamint a természettel való intenzív kapcsolat biztosítása. „Az oszlop minden korban más kulturális fordulatot kapott, de végeredményben mégis vagy tartóelem volt, materiális erő-szimbólum, vagy a térbeliség anyagtalan kifejező-eszköze a maga átszellemült optikai jelenlétével” (Kozma 1978: 7).

Kozma Lajos kiemeli, hogy a római építészeti emlékeit a városi kultúra, a világbirodalom szervező ereje, a természethez való viszony, a formák - anyagok - szerkezetek közvetlen kapcsolata témakörök szerint sorolhatjuk csoportokba. Hangsúlyozza, hogy mindennek az alapja a görög kultúra.

A római építészeti és írásforma-törvénye: az önálló formaelemekből szervesen épített egész. Az európai keresztény művészet talajában többször találkozunk majd római eredetű formákkal, azt hihetnők [sic!], hogy ezek az egyetemes formák a maguk teljességében olyan készek és befejezettek voltak, hogy egyszerűen át kellett csak ültetni az új kultúrába és már gyökeret is vernek. De a kultúrák nem ismernek kész formát, s ha át is vesznek elemeket, azoknak jelentését, kifejezését az új kultúra megváltoztatja. A korszellem diktatórikus erővel formálja a stílus természetét, nem törődik az átvett formák jelentésével és minőségével, a saját szimbólumainak értelmét ülteti át beléjük, és a stílus egyéniségét a maga szellemében formálja (Kozma 1978: 14).

Le Corbusier egészen odáig is eljut, hogy terveket készít egy oszlopváros koncepciójához. A terv lényege, hogy minden épület az alapozást is biztosító oszlopokon nyugszik, az oszlopok a csatorna és vezetékhalózat elhelyezésére is alkalmasak lennének. Így nem kellene minden javításhoz az úttest aszfaltját megbolygatni, hanem ebben a szervizjáratban megoldható lenne minden javítási feladat. Le Corbusier szerint tehát a funkcionalitást az összes építészeti és tervezői tevékenységre ki kell terjeszteni (Le Corbusier 1981: 58-59).

Építészet, társadalom és közélet

Az első világháború után az újjáépítés révén egy új társadalmi rend kezdett kibontakozni, amelynek kialakításában az építészek kiemelt szerepet játszottak. Fő feladatuknak a lakás problémájának megoldását tekintették, s az úgynevezett Existenzminimum-lakás kialakításán dolgoztak. Ebbe a kontextusba kapcsolódik Le Corbusier, aki egyenesen odáig jut el az *Új építészet felé* című művében, hogy „építészet vagy forradalom”; tehát a lakás megreformálása révén lehetséges elkerülni a káoszt, új alapokon felépíteni a társadalmat. A szociális felfogású építészet célkitűzései tehát összefonódtak a társadalomjobbító attitűddel. Le Corbusier komplex reformkísérletet kívánt végrehajtani, amely kiterjed a várostervezés, az építészet és a tárgytervezés területére is. Mindegyik témának egy-egy könyvet szentelt, ám ezek közül a legnagyobb hatást az 1923-as *Új építészet felé* című gyakorolta, amely az *Esprit Nouveau* című folyóiratban közölt, Paul Dermée-vel közösen írt cikkek gyűjteménye.

A könyv egyik központi gondolata az építészet feladatának újbóli meghatározása és ehhez egy új építészeti nyelv kialakítása. Le Corbusier a festészeti munkájában képviselt kubizmus és a purizmus elvei szerint építészetét tiszta geometriai formákra vezeti vissza. Egy másik fő gondolata – amely szintén a képzőművészethez

3. ábra. Kozma Lajos
Az új ház című művének
borítója a Lupa-szigeti
nyaralóval a címlapon

kapcsolódik, igaz, kritikai módon – azon stílusok elleni támadás, amelyek az épület funkcionális szerkezetét elrejtve tulajdonképpen hazugságként értelmezendők. A 19. század vége óta az építészet klasszikus problémájának számít a mérnöki és művészi oldal szembenállása. Le Corbusier a könyvében a mérnökesztétika, a névtelen tervezés mellett teszi le a voksát, így az elemi formákat alkalmazó ipari formákat részesíti előnyben. Az ipari formák nem pusztán esztétikailag, hanem a szabványosítást tekintve is példaadók lesznek a gépi kultúrához kapcsolódó megfelelő lakás kidolgozásához. Az így létrejövő, komplex életformát generáló problematikát nevezzük lakógépnek. Ez a lakógép olyan tárgyevolúciós fejlődés révén alakul ki, mint amelyet az autók, az óceánjáró hajók és a repülőgépek korabeli formavilágának kialakulása során megfigyelhettünk. Ez a formai letisztultság adja a szabványosítás lehetőségét és a tömeges előállításra való alkalmasságot. Így a lakás ugyanúgy cserélhető eszközzé válik, mint azok a tömegtermeléssel előállított eszközök és tárgyak, amelyekkel berendezzük őket (3. ábra). Mindezeknek a célja pedig az egyén önújratermelésének a biztosítása (Le Corbusier 1981).

Le Corbusier kidolgozza az úgynevezett Dom-ino [sic!] szerkezeti tervet (Le Corbusier 1981: 199–200), amely biztosítja a lakások tömeges előállíthatóságát. Ez a lakásforma lesz a villa, egy egység, amelyet egymás mellé és fölé rendezve létrejönnek a corbusier-i terminológiával függőleges városnak nevezett urbánus struktúrák. A lakógép – a tudományos eljárások alapján kialakított lakás – a benne folyó életmód újragondolását is szükségessé teszi. Corbusier célja, hogy a lakás megreformálásával az életmódot megújítsa, s a társadalmat jobbra tegye. *Új építészet felé* című művében fejt ki azon nézeteit, hogy az építészet feladata a lakás élhető helyé tétele, amely a dolgozó ember rekreációját szolgálja. Ezzel a gépkorszak emberének életformája teljessé válhat, hiszen munkaidőben termel, otthon pedig a funkcionális lakás biztosítja az önújratermelést.

Ahhoz, hogy az építészeti eszközökkel elérni kívánt társadalmi változások elérhetőek legyenek, mindkét építész esetén fontos szerepet tölt be az építészeti írás. A modern építészet tevékenységének népszerűsítése összekapcsolódik a múlt épített örökségének vizsgálatával. Kozma Lajos – hasonlóan Le Corbusier-hez – elemzi a kultúrák és a stílusok feladatát.

Az építészet és írás momentumait, a bazilikát, a katedrális, a kódexet és az inkunabulát létrehozó eme homocentrikus szellem formáló apparátusán át kíséreljük meg az egymást követő stílusok egyéniségét és belső törvényeit, a kultúrák egységes nyelvét tisztázni, mely minden stílus alapja és lényege. Ezt az ábrázolásmódot talán legtisztábban az építészet őrzi a letűnt korok történelmi rétegeiben; feladatunk: az építészet emlékeiből az ábrázolásmódok koronként változó jelentését lepárolni, hogy minél tisztábban visszaállíthassuk a stílusformáló erőt a korszak könyv-írásából (Kozma 1942: 5).

A katedrális és a kódex említése sem egyedülálló a klasszikus modernizmus hagyományában, Kozma Lajos itt a Walter Gropius vezette Bauhaus elveit eleveníti fel. A Lyonel Feininger által készített, katedrális ábrázoló fametszet a Bauhaus manifesztumban a mesterségbeli tudást s az ösztönművészeti jelleget hangsúlyozza (Preisich 1972: 11). A funkcionalizmus értelmében ugyanakkor Le Corbusier és nyomán Kozma Lajos pusztán annyiban ért egyet, miszerint a tudomány eredményeit és a gépet az ember szolgálatába kell állítani (Preisich 1972: 18). Bár a katedrális esetén a középkor felemlítése vallási konnotáció nélkül történik a Bauhausban, a keresztény kultúra művészeti műfajait tudatosan használják fel a tervezők. Kozma Lajos a kultúra eszemenését az írás és építészet, valamint a korszellem (Zeitgeist) összevetése során említi.

Mi a törvénye a változásnak? Mi az összefüggés az egymásból kialakuló stílusok között? Mi a kapcsolat a kor írásformája, építésze és korszellem között? Ha erre felelni akarunk, végig kell kísérnünk az európai írás formai alakulását a keresztény kultúra kezdetétől a XVIII. sz. végéig. Az építészet azért is alkalmas erre a szerepre, mert anyagi és szerkezeti összefüggései útján a társadalmi és gazdasági élethez, életformához, és szimbólum-termelő [sic!] erejével fogva pedig a kultúrához nőtt erős szálakkal (Kozma 1942: 5).

Soraiban a Bauhauzhoz hasonló eszméket figyelhetünk meg, hiszen Walter Gropius is a kultúra és civilizáció közötti viszonyra reagál az 1919-es manifesztumban (Droste 2008: 15).

Az 1926-tól 1948-ig működő *Tér és Forma* című folyóirat hazánkban a modern építészet promotálását tűzte ki célul. A Bierbauer Virgil szerkesztette lapban főképp a CIAM-hoz kapcsolódó építészeti projekteket és elméleti munkákat mutattak be. 1943-ban a szerkesztő Fischer József lett, s ugyanekkor a kommunista elkötelezettségű tagok, Perényi Imre, Kozma Lajos és Major Máté *Új Építészet* címmel új lapot indítottak.

Érdekes tanulmányozni az 1978-as és 1981-es utószavakat, amelyeket Major Máté írt mind Le Corbusier, mind Kozma Lajos művéhez. Az új házban a Kozma Lajos többoldalas méltatása után kerül sor a Corbusier-hasonlóság elemeinek megfogalmazására és a kritikai kifejtésére. Major Máté szerint Kozma elvei meggyeznek Le Corbusier és az általa vezetett CIAM elképzeléseivel, Major szerint a különbség abból adódhat, hogy Kozma módosabb embereknek tervez, s nem bérházakat, hanem villákat, s nem mozgatja olyan élénken a társadalmi egyenlőtlenségek építészeti megoldása, mint a Le Corbusier-kört. Ugyanakkor Major szerint Kozma kritikátlanul veszi át mesterétől az ezt biztosító építészeti elvet, mint például a helyes tájolás és benapozás szempontjait, azonban léptékben

nagyobb tereket tervez, mint Le Corbusier. Kozma Lajos építészet-elméletében nem követi Le Corbusier belülről kifelé építési logikáját, hanem a kilenc pontban megállapított építési sornak Kozmánál az utolsó lépés a bútorozás kérdése. Ezzel szemben a funkcionalista modernizmus sokkal inkább indul ki a bútortervezésből, s ezt terjeszti ki a terek megtervezésére (Kozma 1978: 165). Mivel Kozma Lajos esetén is jelentős a bútortervezői tevékenység, így Major Máté véleménye mellett felmerülhet egy olyan álláspont is, hogy Kozma Lajosnál is éppen olyan jelentős – sőt, akár jelentősebbnek is tekinthető – az enteriőrök berendezése, mint Le Corbusier-nél, viszont bútoraik más jellegűek. Kozmánál hangsúlyosabb a dekorativitás, a barokkos és art deco stílus elemeinek használata, míg Le Corbusier és a többi modernista iskola a tárgyiaság (Sachlichkeit) és a funkcionalitás jegyében rendezték be lakásaikat (Kozma 1978: 166).

A gépi paradigma: automobil és lakógép

Le Corbusier a ház megreformálásának problémáját az automobilhoz hasonlítja. Analógiájában a klasszikus modernizmus tömegtermelés, szabványosítás és funkcionalitás iránti igényét fogalmazza meg:

Ha a lakás problémáját úgy tanulmányoznánk, mint egy alvázat, gyorsan megváltoznának, javulnának házaink. Ha a házak iparilag, sorozatban készülnének, mint az alvazak, akkor hamarosan váratlan formákra lelnénk, amelyek indokoltak, mert egészségesek és az esztétika meglepő pontossággal jutna kifejezésre (Le Corbusier 1981: 115).

Ezen kívül kimondja, hogy az építészet normaalkító funkcióval bír. A normák egy helyesen felvetett probléma révén alakulnak ki, a szelekció törvénye hozza őket létre, s erre a folyamatra erős hatást gyakorol továbbá a gazdasági és szociális szükségszerűség is (Le Corbusier 1981: 124). Le Corbusier a normakeresést az automobil lovaskocsiból való kialakulásának tárgyevolúciójával illusztrálja.

Kozma Lajos *Az új házban* hasonlóképp az építészet művészi szerepének taglalása során alkalmazza az automobil evolúcióját illusztrációként, valamint vezet be a norma fogalmához hasonló kifejezést: a *célgondolatot*.

A formaalkítás nyelvét mindenekelőtt és a legjellemzőbben a célgondolat elve határozza meg. Az új ház levetette a klasszicizáló villa „építészeti öltözékét”, ahogyan az autó is hamar kinőtte a lovas kocsitól kölcsönzött formáját. [...] És e kétségtelenül helyes elv szellemében óhajtják létrehozni a használat eleven

és logikus megoldásaként a kényelmet, a gazdaságosságot és az értelmes rendszert biztosító új formákat (Kozma 1978: 13).

Ugyanígy az alaprajzról szóló részben Kozma ismét egy Le Corbusier-től származó kifejezés, az úgynevezett *élettér* megfelelőjének tekinthető *életkeret* kifejezést alkotja meg. Az időszak építészete ugyanis az ember valós igényeit veszi figyelembe, nem egy konstruált emberfogalommal dolgozik. Az építészet emberközpontú élettér koncepciójának (Lebensraum) eredeti megalkotója Adolf Loos, akinek munkássága mind Le Corbusier-re, mind Kozma Lajosra hatással volt (Schürer-Gollner 2014: 27).

Érdekes tehát, hogy míg gyakorlatában a szépség és a dekorativitás igénye milyen mélyen meghatározza Kozma Lajost, addig elméleti munkáját a funkcionalitás jegyében írja. S nem pusztán ez a szemléletmód az egyetlen, amelyben kapcsolatba hozható Le Corbusier-vel; példaképp szintén a családi ház, a villa szolgál, megjelenik a lakógép fogalom a német eszköz (Gerät) kifejezésben, ugyanúgy találunk modellként felfogható szerkezeti elvet, különböző tevékenységekre kidolgozott arányrendszert, továbbá a szabványosítás egyik mintáját adó automobilt (Kozma 1929: 151–154).

Le Corbusier építészetében a Citrohän-ház jelenti az autó és az épület közötti kapcsolat materiális megjelenését. A Citroën autó nevét ismerhetjük fel a ház elnevezésében, amelynek tervezésében és kivitelezésében olyannak kell lennie, mint egy autóbussznak vagy hajókabinnak. A szabványosítás és tömegtermelés elvei érvényesülnek. „A mai lakásszükségletek pontosan meghatározhatók és megoldhatók. Harcolnunk kell a régi ház-elképzelés ellen, amely rosszul használta fel a teret. A házat a jelenlegi önköltségi árak mellett lakógépnek vagy szerszámnak kell felfognunk” (Le Corbusier 1981: 202).

Bor Pál 1930-ban publikálta a *Magyar Iparművészetben Modern villa, modern lakás* címen Molnár Farkas és Ligeti Pál Delej-villájának (1929) elemzését. A tanulmány már címében elköteleződik a Le Corbusier-hagyomány mellett, hiszen kiolvasható belőle a modern építészet elsődleges feladata: a lakás, méghozzá a családi házban található lakótér modernizálása, megújítása. Az épület elemzése nem tárgya jelen dolgozatnak, ám Bor Pál emellett a modern építészet célkitűzéseinek definiálására törekszik. A kiemelt részben így fogalmaz a szerző: „A modern építészet célkitűzése a tárgyilagosság. Szigorúan keresztülvitt gazdaságosság a tér és az előállítási költségek felhasználásában” (Bor 1930: 22). A cikk ezeknek az igen korszerű gondolatoknak kifejtésével és kontextualizálásával kezdődik:

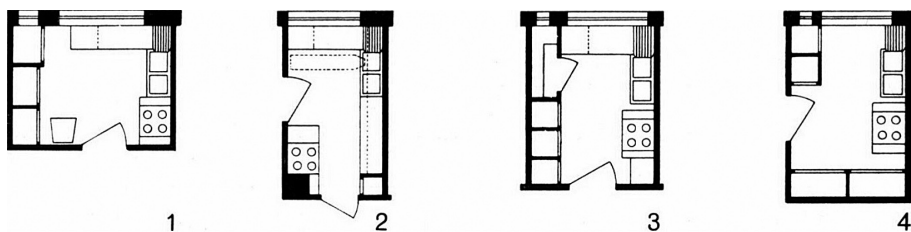
A Bauhaus, le [sic!] Corbusier, a hollandok, az oroszok voltak ennek az új szellemnek a megteremtői. A legnagyobb célszerűség és legnagyobb ökonómia: ez a jelszó. A célszerűségen értve, hogy a ház, a lakás teljesen megfeleljen

a mai életszükségleteknek, szerkezetében olyan legyen, hogy minden része úgy legyen elhelyezve, hogy a legteljesebb kényelmet biztosítsa, de egyúttal a higiénia minden követelésének is eleget tegyen úgy a helyes szellőzéssel, mint a helyes világítással. Felhasználja a modern technika minden vívmányát, mint a ház, a lakás organikusan kapcsolódjon az ember életébe, olyan szerv legyen, mely a mindennapi életünket teljesen kiegészíti. A célszerűség elve ugyan az ökonómiáét is magában foglalja, mert hiszen a célszerűen berendezett ház időben és munkában nagy ökonómiát jelent, de van egy másik ökonómia is, amely a legnagyobb célszerűséggel gyakran ellentétbe kerül, és ez az előállítási költségek ökonómiája. [...] Tehát kompromisszumnak kell keletkeznie a két ökonómia szempontjai között s a kompromisszum fokának a viszonyokhoz mért leghelyesebb megváltoztatása a mai építés és lakberendező nehéz feladata (Bor 1930: 22).

Hogy miért is olyan fontos a lakberendezés, miért nem merül ki az építész feladata a szerkezet és a falak megtervezésében, arra maga Le Corbusier adja meg a választ a belülről kifelé történő építési módszer előnyben részesítésével. Ez a módszer teszi lehetővé a korábban már említett az élettér új koncepciójának kialakítását: a lakó rekreációját szolgáló lakás az, amely révén a társadalomjobbító törekvések megvalósulhatnak. Ahogy Bor Pál írja, szervesen kell, hogy kapcsolódjon az ember életéhez, akár egy szerv – a szó mechanikus értelmében: mint egy gép.

„Lakását, ezt az élethez nélkülözhetetlen gépezetet, ezt a sokrétű és bonyolult kötöttségből szervezett egységet életfunkciói szerint alakíthatja az ember. A ház, a lakás formálásánál a funkcionális és technikai, a társadalmi és alaki összefüggések éppoly döntőek, mint az egészségügyi és gazdasági feltételek” – a bevezető utáni első fejezet, *Az alaprajz mint organizátor* című rész (Kozma 1978: 11) kezdő soraiban Kozma Lajos a Le Corbusier-féle funkcionális esztétika melletti állásfoglalását fejezi ki (4. ábra). A bevezető sorok után meglepőnek tűnhet ez az álláspont, mivel a bevezetőben a szerző kritikával illeti az 1920-as évek funkcionalista építészét, amely egyik központi alakja Le Corbusier. A cím alapján az olvasó joggal várja a Corbusier-hatást (*Új építészet felé, Az új ház*), ám a bevezetőben egyfajta

4. ábra. Kozma Lajos konyha-típusai

2. táblázat. Le Corbusier és Kozma Lajos alapelvei

	Le Corbusier	Kozma Lajos
<i>A mindent meghatározó és rögzítő terv</i>	Alaprajz	Organizátor
<i>Ház, lakás</i>	Lakógép	Életszerszám
<i>A szabad homlokzat ablakformája</i>	Szalagablak	Sorablak
<i>Alkalmazott arányrendszer</i>	Modulor	Méretezés
<i>Az ember igényei a tervezésben</i>	Élettér	Életkeret

hullámmérettel a forma és funkció dialektikus váltakozása került bemutatásra a 19. század historizmusától a két világháború közötti funkcionalizmusig. Kozma Lajos említést tesz arról az érdekes aspektusról, hogy a historizmus eltörlésével, amely a díszítés és a monumentális megoldások rabja volt, az építészet levetette dekoratív álöltözetét, s az ipari fejlődés révén merev, életidegen funkcionalizmussá alakult át. A kezdeti letisztult formavilágot később pontosan olyan önkényesen kezdték alkalmazni a tervezők, mint a historizmust – hívja fel a figyelmet Kozma. Ehelyett a nagy mesterektől tanulva ugyan, de meghaladva őket egy új utat javasol, amely a materializmussal leszámolva újra az élethez közelíti a lakóházakat: hagyományokkal és ösztönökkel átítatott racionalizmus szükségességét hangsúlyozza (2. táblázat).

Kozma Lajos alkalmazza és továbbgondolja Le Corbusier elhíresült lakógép fogalmát. *Házépítés és nem architektúra* című tanulmányában azt írja, hogy: „A ház a legemberibb szerszám: maga a megorganizált élet”. Így születik meg Le Corbusier *machine à habiter* kifejezésének magyar változata: *életszerszám* (Kozma 1934).

Konklúzió

Kozma Lajos a modernizmus tulajdonképpen kívülálló mestere volt, aki együtt dolgozott a szecessziós, majd később premodern stílusban alkotó Lajta Bélával, majd saját neobarokk stílusát, a Kozma-barokkot alakította ki. Modern stílusú épületeit a funkció mellett a formaalkotás is meghatározza. Épületei esetében az 1920-as évektől ugyan szakít a neobarokkkal, ám a modernizmus formanyelvét nem a szociális érzékenység felől közelíti meg. A jelentős különbség Kozma, valamint a Le Corbusier-kör és a Bauhaus-iskola között, hogy Kozma épületeiben a dekorativitásra törekedett, ezzel sajátos módon kapcsolódott a kialakuló új építészethez, amelyet klasszikus modernizmusnak nevezünk.

Tanulmányomban megvizsgáltam a két világháború közötti magyar és nemzetközi építészeti kontextus kapcsolatát, amely megalapozta az új építészeti és építészet-elmélet hazai kialakulást. Ezután Kozma Lajos építészetének pozicionálására

került sor, majd főképp *Az új ház* című 1941-es könyve alapján építészet-elmélete dimenzióinak feltárására. Ehhez összehasonlító elemzésre volt szükség, amely során a szöveget a Le Corbusier-i főművel, az *Új építészet felé* vettem össze.

Vizsgálatom során arra a megállapításra jutottam, hogy *Az új ház* című Kozma-írás nem pusztán a közölt tervek miatt érdekes, hanem a miatt az elméleti koncepció miatt, amellyel a Le Corbusier-féle funkcionista modernizmus mellett foglal állást, az épületeiben megvalósított dekorativitással szemben. Nem pusztán a Le Corbusier-féle terminológia lefordításáról és átvételéről beszélhetünk, hanem annak értő alkalmazásáról. Nem az új építészet öt pontjának teljes átvételéről van tehát szó, hanem közös gyökerekből táplálkozó, hasonlóan funkcionális alapú, de önálló rendszerről. A lakás, Le Corbusier lakógépe, amely bennünket, lakókat szolgál, Kozma Lajos építészet-elméletében életszerszámmá, életünk eszközévé változik.

Irodalom

- Bor Pál 1930: Modern villa, modern lakás. *Magyar Iparművészet* 1930/1-2: 22-23.
- Droste, Magdalena 2008: *Bauhaus 1913-1933*. Budapest: Taschen/Vince.
- Horányi Éva (szerk.) 2006: *Kozma Lajos modern épületei*. Budapest: Terc.
- Kozma Lajos 1928: Jegyzetek az új világitótestekről. *Magyar Iparművészet* 1928/5-6: 133-144.
- Kozma Lajos 1934: Házépítés és nem architektúra. *Tér és Forma* 1934/9: 252-257.
- Kozma Lajos 1935: Méretezés és az ember. *Tér és Forma* 1935/11: 338.
- Kozma Lajos 1936: Kislakások minimal-helyiségeiről. *Tér és Forma* 1936/2: 47-52.
- Kozma Lajos 1942: *Az írás stílusváltozásai az építészet megvilágításában*. Budapest: Hungária.
- Kozma Lajos 1947a: Az ipari formáról. *Új Építészet* 1947/2: 24-27.
- Kozma Lajos 1947b: Technikai stílus és forma. *Új Építészet* 1947/9: 218-223.
- Kozma Lajos 1978: *Az új ház*. Budapest: Corvina.
- Le Corbusier 1981: *Új építészet felé*. Budapest: Corvina.
- Le Corbusier 1916: *Five Points Towards a New Architecture*. http://www.learn.columbia.edu/courses/arch20/pdf/art_hum_reading_52.pdf [2016. 06. 24.]
- Merényi Ferenc 1970: *A magyar építészet története 1867-1976*. Budapest: Műszaki.
- Pamer Nóra 2001: *Magyar építészet a két világháború között*. Budapest: Terc.
- Preisich Gábor 1972: *Walter Gropius*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Schüler, Oliver - Gollner, Hellmut (szerk.) 2014: *Berufsfeld Architektur 2.0, Lebenswelten, Wissen und Vernutzung*. Berlin: Lit.
- Sisa József - Wiebenson, Dora 1998: *Magyarország építészetének története*. Budapest: Vince.
- Vadas József 1981: Kozma Lajos és Le Corbusier. *Ars Hungarica* 1981/1: 43-53.

Rozsnyai József

A Corvin Áruház és a helyén állt Apolló Projectograph Színház épületének története

Fél évszázada modern architektonikus lepel fedí a legendás Corvin Áruház Blaha Lujza térre néző főhomlokzati szárnyát, a szocializmus és a két világháború közötti kor és építészete közötti viszony erős mementójaként. Az idősebb pestiek még emlékezhetnek a burkolat alatt rejlő elegánsan nagyvárosi homlokzatra, a legidősebbek talán még a különleges hangulatú, üvegtetővel fedett, szobordíszes udvarra is. A viszontagságos történetű téren álló, hanyattatott sorsú épület sokunk szívéhez közel áll, szomorúan látjuk elhanyagoltságát, és egyre többen szeretnénk viszontlátni igazi arcát igényesen restaurált formában. A megkopott dobozban azonban jóval több rejtőzik egy áruháznál, hiszen az 1920-as években emelt épület a magyar társadalom-, város- és építészettörténet szempontjából is kiemelkedően fontos emlék. Valójában két épület áll a tér és három utca határolta telken: maga az áruház és annak valamivel később épült adminisztrációs épülete, amelyek szerves egységet alkotnak. Az áruház tervezésének és építésének történetét kutatva pedig szembesülhetünk a helyén állt, nem kevésbé érdekes épülettel és intézménnyel, a pesti mozi és kabarétörténet igen korai darabjával, az Apolló Projectograph Színházzal. Tanulmányunk e három épület történetét tárja fel levéltári és irodalmi források alapján, az ingatlan 1906-ig tartó előtörténetének pedig csak az utána következő időket leginkább meghatározó eseményeit foglalja össze.¹

---

¹ A jelen tanulmány a szerzőnek 2003-ban a Corvin Áruházról és adminisztrációs épületéről írt műemléki dokumentációja (Hild-Ybl Alapítvány archívuma) alapján készült, annak továbbfejlesztett változata. A dokumentáció részletesen foglalkozik a telek történetével, amelynek itt csak fontosabb adatait közöljük.

A Corvin Áruház telkét öt telekből egyesítették, miután 1838. július 26-án Grossinger Barbarától részben örökölte, részben pedig – 7500 forintért – megvásárolta Kasselik Ferenc (1795–1884), a klasszicizmus korának neves építész, építómestere, valamint az ő felesége, Simonyi Erzsébet (Simonyi István és Grossinger Barbara lánya).² Az ingatlan 1879–1897 között több részletben Kasselik Jenő és Kasselik Eugénia tulajdonába került. A Budapesti Királyi Járásbíróság hagyatékatadó végzése alapján 1912. április 21-én jegyezték be a telekkönyvbe az ingatlant a Kasselik Ferencz és Erzsébet Alapítvány nevére. Az 1925. október 10-én kelt adásvételi szerződés alapján az ingatlan új tulajdonosa a Corvin Áruház Részvénytársaság lett.³ Az adminisztrációs épület két korábbi telken épült, amelyeket 1918-ban vásárolt meg a Kasselik Ferencz és Erzsébet Alapítvány, majd pedig 1925-ben a Corvin Áruház Részvénytársaság.⁴

Az Apolló Projectograph Színház

A Kasselik-féle telek építéstörténetében a Corvin Áruház építését közvetlenül megelőző periódus az Apolló Projectograph Színház, majd Apolló Mozi, később Apolló Kabaré korszaka, amely 1906-tól 1922–1923-ig tartott. Egyes építési iratokból kiderül, hogy a tulajdonos Kasselik család szeretett volna itt egy lakóházat építeni, de addig nem lehetett komolyabb építkezésbe kezdeni, amíg a Rókus Kórház el nem költözik a szomszédos telekről. A Projectograph Mozgófénykép és Gépgyár Részvénytársaság 1909 februárjában írt kérvényében ezt olvashatjuk: „Hiszen a telek, mely évtizedek óta beépítetlenül állott, ezen épület [az Apolló Projectograph Színház] lebontása után újból a régi stádiumba kerül. Tulajdonosa egy súlyosan beteg öreg ember [Kasselik Jenő], kinek hozzátartozója nincsen, egyáltalán nem lesz rávehető arra, hogy nagyobb szabású építkezésekbe bocsátkozzék; legalább addig nem míg a Rókus kórház helyéről el nem távolíttatik.”⁵ Egy 1909. májusi kérvényben pedig így érvelnek: „Ismeretes a telektulajdonos azon álláspontja, hogy erre a telekre csak egy nagyobb szabású bérpalotát óhajt emeltetni, de ezt addig meg nem teheti, míg a Rókus kórház onnan el nem kerül.”⁶ A Neumann és Ungerleider céget, később Projectograph Mozgófénykép- és Gépgyár Rt.-t Neumann József

² BFL IV. 1205. d. 18. kötet, 268.

³ BFL XV. 37. c. 5689. sz. betét

⁴ BFL XV. 37. c. 5690 és 5691. sz. betét

⁵ BFL IV. 1407. b. 9682/1909-III.

⁶ BFL IV. 1407. b. 44398/1909-III.

és Ungerleider Mór alapították. Magyar Bálint filmtörténész a következőképpen foglalja össze a vállalkozás létrejöttét:

Az idősebb, Neumann eredetileg artista volt, a fiatalabbik, Ungerleider pedig elektrotechnikus, akik kávéházakat nyitottak, és azok forgalmát különféle, abban a korban szokásos mutatványokkal („jámbó”, „dalzene”, „tamburás karének” stb.) emelték. Helyes érzéssel fordultak az új szórakoztatási lehetőség, a kinematográfia felé, és a vetítéseket – úgy látszik – helyesen adagolták a Kerepesi (Rákóczi) út 68., és majd Király utca 27. szám alatti kávéházaikban, azok népszerűségét növelték anélkül, hogy a kávéházi törzsvendégeket, – mint az más esetekben tapasztalható volt – elriasztották volna. Kohn Lajos kávéos Dob utca 31. szám alatt lévő kávéházában „sugárképeket” mutatott be (a főv. számvevőszéki nyilvántartás szerint 1899. november 1-től 1900. március 19-ig), és ez az üzem települt át először részben, majd egészben Neumann és Ungerleider Kerepesi út 68. alatt lévő kávéházába.

Ez a Rákóczi úti helyiség a legrégebbi magyar mozi. Azonos a Szövetség utca sarkán ma is játszó Tisza- (előző nevén: Phönix-) mozival. Ekkor és még sokáig kávéház volt, állandó filmvetítésekkel. A filmtörténet Velence-kávéház néven ismeri, holott ekkor, a század utolsó éveiben még Mercur-kávéház volt a neve, de mint mozi a röviddel ezután felvett Velence néven lett ismertté (Magyar 1966: 69–70).

Neumann és Ungerleider 1898-ban vagy 1899-ben alapította mozgófénykép-vállalatát. Az ő nevükhöz fűződik az első állandó és csak filmvetítés céljára szolgáló mozi: a Projectograph létrehozása, amely az Erzsébet körút 27. számú házban nyílt meg 1906-ban. A vállalkozás megerősödésével önálló moziépület: az Apolló Projectograph Színház építésére szánta el magát Neumann József és Ungerleider Mór. Magyar Bálint szerint: „A mozik fejlődésének ebben a korszakában a legnagyobb eseményt a mai Corvin Áruház helyén, külön mozinak szánt épületben létesült Apolló-mozi megnyitása jelentette 1907-ben” (Magyar 1966: 71–72).

A Neumann és Ungerleider cég 1906-ban kért engedélyt a Fővárosi Tanácstól az Apolló Projectograph Színház építésére, a mai Corvin Áruház helyére. A Fővárosi Tanács három évre adta meg az engedélyt ideiglenes jelleggel.⁷ Az épület tervrajzait nem ismerjük, egy fényképet viszont igen, amely a főhomlokzatot ábrázolja.⁸ a képen látható főhomlokzaton többek között a „Kabaré az Apollóban” felirat is

⁷ Az építési engedély kérelem és az építési engedély iratainak száma BFL IV. 1407/b. 55039/1906-III. vagy 155039/1906-III. volt (felváltva említik mindkét számot a későbbi iratok, például: BFL IV. 1407. b. 213586/1907-III.), de ma egyik irat sem található Budapest Főváros Levéltárában.

⁸ FSZEK Budapest Gyűjtemény PAZ 020509

olvasható. Az épületben kezdetben csak filmvetítés történt, színészek és zenészek nem dolgoztak ott, tehát nem kabaréként működött az intézmény. 1915-ig Apolló Projectograph Színháznak, majd Apolló mozinak, illetve mozgónak nevezi magát az intézmény az építési iratokon. 1916-tól viszont egyre gyakrabban határozza meg magát az intézmény Apolló Kabaréként, és említés történik harminc zenészről, illetve színészről, akik ott dolgoznak.⁹ Egy 1917-es jelentésből tudjuk, hogy 1912-ben, majd 1915-ben kapott engedélyt a Projectograph Rt. varietészámok tartására az Apolló Projectograph Színház épületében.¹⁰ a fénykép, amelyen a *kabaré* felirat olvasható, minden bizonnyal 1912 után és az épület 1922–1923-ban történt lebontása előtt készült. Kérdés, hogy a fényképen látható főhomlokzat az eredeti, 1906-os állapotot mutatja-e (természetesen egyes feliratok kivételével). A kérdés részben megválaszolható az építési iratok elemzésével.

Az épület hamar felépülhetett, mert 1907. április 20-án már átalakítására kért engedélyt a Neumann és Ungerleider cég (címe: Budapest VII., Rákóczi út 68.). A Fővárosi Mérnöki Hivatal 1907. május 12-én kelt műszaki véleményében kifogásolta, hogy a tervezett lépcső kör alakú, holott „a színházi szabályrendelet 3. §-a értelmében a közönség részére szolgáló lépcsők szögbe törten nyughelyekkel

⁹ BFL IV. 1407. b. 43817/1916-III. és 120425/1916-III.

¹⁰ BFL IV. 1407. b. 95828/1917-III.

ellátva készítendőik”. Ezért a Fővárosi Tanács 1907. május 23-i véghatározatával nem adta meg az építési engedélyt.¹¹ 1907. június 1-én, a Neumann és Ungerleider cég, valamint Pollák Manó¹² műépítő (Budapest II., Margit u. 11.) fellebbezett a 106264/1907-III. véghatározat ellen: „Ez olyan követelés, a melyre a legnagyobb pompával kiállított színházakban példa nem található. Ugyanezt mondhatjuk el különösen arra való tekintettel, hogy a kérdésben levő lépcső csupán 21 személy forgalmát bonyolítaná le, mert nincsen színház, amelyben per 21 személy és 2.40 magasság egy külön lépcső lenne appropriálva”.¹³ Mivel az 1906-os építkezést követő átépítésnél Pollák Manó építész neve tűnik fel, joggal feltételezhetjük, hogy az 1906-os eredeti terveket is ő készítette. A fellebbezésre reagálva, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1907. június 25-én másodfokon helyben hagyta a Fővárosi Tanács véghatározatát, az FKT döntését pedig a Fővárosi Tanács tudomásul vette 1907. július 10-én.¹⁴

Fülepp Kálmán, Budapest főpolgármestere 1104/1907. számú leiratában figyelmeztette a Fővárosi Tanácsot, hogy az eredeti 55039 vagy 155039/1906-III. számú építési engedély (a szövegben tévesen mindkét szám szerepel) nem felel meg az építési szabályoknak, mivel az I. építési övezetben csak zárt sorú épületet szabad építeni, a Projectograph Színház viszont szabadon állóan épült.¹⁵ A Fővárosi Tanács jelentést tett az ügyben a főpolgármesternek, aki 372/1908. számú leiratában továbbra sem értett egyet az eljárással, viszont kijelentette, hogy további lépéseket nem kíván tenni az ügyben, mivel a következő év, vagyis 1909. augusztus 1-én lejár az ideiglenes építési engedély.¹⁶ A Projectograph Mozgófénykép és Gépgyár Részvénytársaság¹⁷ (a továbbiakban: Projectograph Rt.) már 1908 decemberében kérte az ideiglenes fennállási engedély meghosszabbítását négy évre, vagyis 1909. augusztus 1-től 1913. augusztus 1-ig. A Fővárosi Tanács nem adott helyt

¹¹ BFL IV. 1407. b. 106246/1907-III.

¹² Pollák Manó (1854-1937) építész. A Turóc vármegyei Szucsányban született, Stuttgartban, majd Párizsban töltött el éveket, építészetet tanulva. Fontosabb művei: Kereskedelmi utazók székháza (Budapest VI., Jókai u.); Roheim-villa (Budapest XIV., Hermina út); Kohner-kastély (Szászberek); furdószálloda (Pöstyén) (sz. n. 1937).

¹³ BFL IV. 1407. b. 1705/1907-III.

¹⁴ BFL IV. 1407. b. 152690/1907-III.

¹⁵ BFL IV. 1407. b. 213586/1907-III.

¹⁶ BFL IV. 1407. b. 94126/1908-III; 142906/1908-III.

¹⁷ Az Apolló Projectograph Színház tulajdonosa ettől kezdve a Projectograph Rt., mely cég egy későbbi kérvényében (BFL IV. 1407. b. 44398/1908-III.) a tulajdonosváltásról ezt írják: „Ezen Apolló mozgófénykép termet nagy költséggel szereztük meg a Neumann és Ungerleider cégtől [...]” Nem tudjuk, mi volt a különbség a Neumann és Ungerleider cég és a Projectograph Rt. között, de az utóbbi kérvényein általában Ungerleider aláírást találjuk.

a kérvénynek.¹⁸ A Fővárosi Tanács elutasító véghatározatára 1909 februárjában fellebbezett a Projectograph Rt., hangsúlyozva, hogy az évtizedek óta beépítetlenül álló telekre, amely a környék szépséghibája volt, szépészeti, tűz- és közbiztonsági szempontból megfelelő épületet emeltek. A kérvény hosszasan taglalta, milyen nagymértékben járult hozzá a vállalkozás a hazai kultúra, idegenforgalom és közgazdaság fejlesztéséhez:

A magunk részéről igyekeztünk mindenben kitűzött célunknak megfelelni. A legnagyobb áldozatok árán beszereztük a külföld olyan képeit, melyek ismeretterjesztő és tanulságos voltaknál fogva kulturális hatással bírnak a szemlélőre.

Ugyanakkor súlyt fektettünk arra, hogy olyan berendezést létesítsünk, mellyel módunkban álljon hazánk természeti szépségeit és mindama helyeit, nevezetességeit, melyek az idegenforgalom szempontjából legkisebb jelentőséggel is bírnak, tetszetős mozgófényképekben felvenni, hogy azokat a nagyközönségnek bemutassuk, miután meggyőződünk arról, hogy a helyiségünket látogató intelligens közönség a magyar tárgyú képeket mily meleg érdeklődéssel fogadja. [...] mi hazai tájképeinkkel elárasztottuk a külföldet és elláttuk hazai mozgófénykép mutatványosaink legnagyobb részét, miáltal egyrészt külföldi pénzek Magyarországra való behozatalát, másrészt elértük azt, hogy immár sokkal kevesebbre tehető a mozgófényképeknek az a száma, mellyel a külföld látja el az országot. Nagyon természetes, hogy ezen mozgófénykép-felvételi gyárunk létesítésének egyik alapját épen az Apolló mutatványos termünk képezi, mert a mi erőnk sokkal kisebb annál, semhogy mi kizárólag a kereskedelem, vagy az export céljára állíthassunk elő felvételeket.¹⁹

A hatásosan megfogalmazott fellebbezés ellenére a Fővárosi Közmunkák Tanácsa másodfokon helybenhagyta a Fővárosi Tanács véghatározatát.²⁰ a Projectograph Rt. nem hagyta annyiban az ügyet, 1909 májusában nem négy, hanem három évre kérte az ideiglenes fennállási engedély meghosszabbítását. Többek között arra hivatkozott a cég, hogy „[...] már nem forog fenn azon indok, amely annak idején figyelmet érdemelt, hogy a mi vállalatunk károsítja a Népszínház érdekeit. Ma a mi szomszédunk a Nemzeti Színház és ennek érdekköre a mi érdekkörünktől teljesen idegen”.²¹ a Fővárosi Tanács számára a hároméves időtartam megfelelőbb lehetett, mint a négyéves, így aztán három évre, vagyis 1912. július 31-ig megadta

¹⁸ BFL IV. 1407. b. 283589/1908-III.

¹⁹ BFL IV. 1407. b. 9682/1909-III.

²⁰ BFL IV. 1407. b. 45385/1909-III.

²¹ BFL IV. 1407. b. 44398/1909-III.

az ideiglenes fennállási engedélyt. Kikötötte a tanács, hogy „ha e három éven belül városrendezés, közérdek vagy bármi más, a székesfőváros tanácsa által egyoldalúlag megállapítandó ok azt kívánja, hogy ez ideiglenes jellegű *épületek* jelenlegi helyükről eltávolíttassanak, úgy folyamodó részvénytársaság, minden kártérítési igény nélkül az épületet eltávolítani tartozik”.²²

Ismeretlen okból, 1909. június 9-én Katzourek Rezsó szerkovács fellebbezett az ellen, hogy a Fővárosi Tanács a Fővárosi Közmunkák Tanácsa másodfokú véghatározata ellenére meghosszabbította az Apolló Projectograph Színház engedélyét.²³ Nem derül ki az iratokból egyértelműen, hogy ez a fellebbezés vezethette-e a Fővárosi Közmunkák Tanácsát, hogy július 1-én bekérje az ügyvel kapcsolatos összes iratot a Fővárosi Tanácstól.²⁴ Nemsokára, október 7-én az FKT panaszt emelt a Belügyminiszternél a Fővárosi Tanács ellen az Apolló Projectograph Színház engedélyének meghosszabbítása és egy, Göttentag Gusztáv házán (Andrássy út 99.) nyitott kapu ügyében.²⁵

A Fővárosi Tanács részéről Kun Gyula tanácsnok válaszolt az FKT vádjaira. Felsorolta, milyen okokat hozott fel a Projectograph Rt., és milyen kikötéseket hozott a Fővárosi Tanács.²⁶ Évekig nem történt lépés az ügyben, csak 1912. július 20-án intézett leiratot a belügyminiszter a Fővárosi Tanácshoz 88325/1912. számon, amelyben felhívta a tanács figyelmét, hogy az Építésügyi Szabályzat 35., 36. és 37. §-ára oda kell figyelni az ideiglenes határidő lejárta, azaz 1912. július 31. után.²⁷ Az FKT és a Fővárosi Tanács tudomásul vette a belügyminiszter döntését.²⁸ 1911. február 22-én terjedelmes levélben kért engedélyt a Projectograph Rt. földszintes toldalék építésére és „Transparent” felállítására, valamint az ideiglenes fennállási engedélyt 1912. évad végétől 1914. évad végéig való megadására:

A Népszínház utca 1-3. szám alatt levő Kaszeli-féle üres telken létesített Apolló mozgófénykép vállalat épületét a modern kívánalmaknak megfelelően úgy belsőleg, mint valamint külsőleg is már a tavasszal restaurálni óhajtjuk, úgy, hogy az épület ne csupán a látogató közönség kényelme szempontjából, hanem szépészeti, esztetikai – szóval a külső csín és jó ízlés szempontjából is teljesen megfeleljen azon igényeknek, amelyeket az ország legelső ilyen vállalatától méltán elvárhatnak. De szükség van erre a restaurálásra azért

²² BFL IV. 1407. b. 45385/1909-III.

²³ BFL IV. 1407. b. 50239/1909-III.

²⁴ BFL IV. 1407. b. 58466/1909-III.

²⁵ BFL IV. 1407. b. 88577/1909-III.

²⁶ BFL IV. 1407. b. 88577/1909-III. sz. irat mellett

²⁷ BFL IV. 1407. b. 97429/1912-III.

²⁸ BFL IV. 1407. b. 104431/1912-III.

is, mert amint a mélyen tisztelt Tanácsnak is tudni méltóztatik, vállalatunk látogató közönsége a legjobb társadalmi osztályból kerül ki. Nem csupán a középosztályhoz tartozó családok keresik föl szórakozás és tanulság céljából, hanem kedvenc látogató helye ez másoknak is, sőt József főherceg családja is már több ízben kitüntette intézetünket látogatásával. [...]

Méltóztassék továbbá tekintetbe venni, hogy az elhunyt Kaszelik jogutódjaival kötött szerződésünk még három évig, vagyis 1914. év végéig van érvényben, addig pedig a jogutódok (az örökösödési pertől mint döntő októl eltekintve) már azért sem hajlandók építkezni, mert ezt a szomszédos Rókus kórház sorsától óhajtják függővé tenni.²⁹

A Fővárosi Tanács megadta az építési engedélyt toldalék és a *Transparent* építésére, valamint meghosszabbították a fennállási engedélyt 1914. év végéig.³⁰

Mivel tervdrajzokat nem ismerünk, nem egyértelmű, mi lehetett az engedélyezett *Transparent*, vagyis *transzparens*. A már említett fényképen, amely minden bizonnyal 1911 után készült, látható egy *transzparens* az épület tetején, egy szoboralakok által megtámasztott hatalmas tárcsa, amelyen az „Apollo” felirat olvasható. Minthogy építési engedélyt kellett kérni a *transzparens*hez, és később látni fogjuk, hogy ez vasszerkezetű volt, a képen látható építményt – vagy egy, a kép készítése idején már nem álló hasonló szerkezetet – gyaníthatjuk a *Transparent* meghatározás mögött. Az év júliusában küldte meg a *Projectograph Rt.* a *transzparens* vasszerkezetének statikai számításait, amelyet engedélyezett a Fővárosi Tanács.³¹

1911. június 6-án újabb engedélyt kért a *Projectograph Rt.* a színház helyiségeinek átalakítására. A kérvény nem részletezi az átalakítás mibenlétét. A műszaki véleményből kicsit többet tudhatunk meg: „a toldaléképülettől a kerítés 3 méter távolságra helyezendő el”. A Fővárosi Tanács megadta az építési engedélyt a toldalék építésére.³²

Közeledvén az ideiglenes fennállási engedély határideje, 1914 novemberében a *Projectograph Rt.* a Fővárosi Tanácshoz kérvényt intézett, amelyben közlik, hogy a *Kasselik* örökösök elhatározták, hogy 1914. év elején bérpalotát építenek az *Apolló* mozi helyére (ez az első eset, hogy építési iratokban mozinak nevezzék az intézményt), a *Projectograph Rt.* pedig elhatározta ugyanekkor, hogy átköltözteti az *Apolló* mozit a *Royal Szálloda* elkülönített épületrészébe. „A bekövetkezett hadiállapot miatt, sajnos e két terv egyike sem valósulhatott meg eddig.” Ezért

²⁹ BFL IV. 1407. b. 19040/1911-III.

³⁰ BFL IV. 1407. b. 19040/1911-III.

³¹ BFL IV. 1407. b. 21046/1911-III.; 132245/1911-III.

³² BFL IV. 1407. b. 58254/1911-III.

további egy évre kérte a fennállási engedélyt megadni a részvénytársaság. A Fővárosi Tanács 1915. december 31-ig adta meg az engedélyt.³³

Ahogy közeledett a határidő, 1915 szeptemberében újra kérvényt nyújtott be a Projectograph Rt. Kérték, hogy a mozi 1916. január 1-től 1916. június 30-ig fennállhasson továbbra is, de legkésőbb a háború befejezése után három hónapig. Az indoklásban hivatkoztak arra, hogy harminc családnak ad megélhetést a mozi, amelyekből tizenhat családfő bevonult katonának. Kiemelték, hogy 6666 korona házbéradót fizetnek, ettől esne el a város. A telektulajdonos a háború miatt nem építközhet. Véglegesen be kellett szüntetni az Erzsébet körút 27., a Fő utca 79. számú és az állatkerti mozijuk működését a háború miatt. Gyakran tartanak jótékonyági előadást a moziban. 1915. október 5-én megadta a Fővárosi Tanács az engedélyt 1916. június 30-ig, legkésőbb a háború befejezése után számított három hónapig.³⁴

A háborús nehézségek ellenére újabb építkezésbe fogott a Projectograph Rt., 1916. március 2-án az Apolló mozi mellé ruhatári toldalék (öltöző) építésére kért engedélyt. Tervezőként és felelősként Stattner Gusztávot és Krausz Gábort (Budapest VII., Thököly út 61.) nevezték meg. A kérvény mellékleteként csatolták a telek akkori tulajdonosának, a Kassalik Ferencz és Erzsébet Alapítvány bejegyzését 1916. március 7-i dátummal, amely szerint „a tűzrendészeti bizottság által előírt öltözőkhöz vezető kijáró ajtó és előterem beépítéséhez a bemutatott tervek rajzon feltüntetett összesen mintegy 30 négyszögméternyi területen, bejegyzését adja”. A műszaki vélemény és a tűzoltó főparancsnoki vélemény rávilágít arra, hogy a kérvény benyújtása idején már voltak öltözők és színpad az intézményben, vagyis ekkor már nem (csak) moziként működött az Apolló, hanem színpadi előadásokat is tartottak. A Fővárosi Tanács megadta az építési engedélyt március 27-én.³⁵

A Projectograph Rt. 1916. május 7-én újra kérte az ideiglenes fennállási engedély meghosszabbítását a háború befejezésétől, illetve a békekötéstől számított három hónapig. A Fővárosi Tanács megadta az engedélyt.³⁶

A Projectograph Rt. 1917. május 18-án engedélyt kért a Fővárosi Tanácstól az Apolló mozi átalakítására. Tervezőként Stettner Gusztávot és Krausz Gábor építőmestereket nevezték meg. A Fővárosi Tanács június 25-én megadta az építési engedélyt az átalakításra.³⁷

³³ BFL IV. 1407. b. 137245/1914-III.

³⁴ BFL IV. 1407. b. 92706/1915-III.

³⁵ BFL IV. 1407. b. 23241/1916-III. A toldaléképítkezés további iratai: 33370/1916-III.; 65887/1916-III.; 120424/1916-III. és 120425/1916-III. alapján nem egyértelműen dönthető el, hogy végül érvényben maradt-e a 23241/1916-III. sz. véghatározat.

³⁶ BFL IV. 1407. b. 43817/1916-III.

³⁷ BFL IV. 1407. b. 52985/1917-III.

1917 augusztusában módosított tervek engedélyezését kérte a Projectograph Rt. „a folyamatban levő építkezésnél”.³⁸ a Fővárosi Tanács csak 1918. február 18-án hagyta jóvá a módosított terveket, mivel az eltelt hónapok alatt kivizsgálták az Apolló mozi, illetve kabaré mibenlétét.³⁹ 1917. szeptember 11-én a Fővárosi Tanács arra utasította a III. ügyosztályt, hogy „a Rákóczi úton levő Apolló kabaré létesítésére és a benne uralkodó rendellenességekre vonatkozólag kimerítő jelentést tegyen”.⁴⁰ a III. ügyosztály pedig utasította a VIII. kerületi „elüljáróságot”, hogy tegyen jelentést az Apolló kabaréről.⁴¹

A VIII. kerületi elüljáróság 1917. december 3-án jelentette, hogy

a VIII. ker. Népszínház u. 1-3. sz. alatt levő projectograph terem, mely eredetileg mozgófényképes előadások céljaira szolgált, a budapesti m. kir. államrendőrség főkapitányságától 1912 évben mozi skecskek tartására nyert engedély folytán, a ker. elüljáróságnak a ker. tűzrendészeti bizottság erre vonatkozó javaslata alapján 1912. évi február hó 8-án kelt 4720/1912 elülj. sz. véghatározatával a mozgófényképes előadásokkal kapcsolatosan mozi skecskek tartásának használatára is engedélyeztetett.

Mint hogy a ker. tűzrendészeti bizottság a skecskeknek varieté számokkal való kibővítése ellen észrevételt nem tett, a ker. elüljáróság 1912. évi október hó 5-én kelt 32454/1912. elülj. sz. véghatározatával a helyiségnek varieté előadások tartására való használatát is engedélyezte, mely használati mód időközben szünetelven, tulajdonosok kérelmére újabban 1915. december 14-én kelt 38136/1915. elülj. sz. véghatározattal ismét engedélyeztetett, s azóta a helyiség állandóan – a ker. tűzrendészeti bizottság időközönként tartott vizsgálata mellett – varieté előadások céljaira szolgál.

Megjegyezzük, hogy ezen előadások céljaira szükséges öltöző helyiségek részére emelt toldalék épület a székesfőv. tanácsának 1916. évi márczius hó 27-én kelt 23241/1916-III-tsz. építés engedélye alapján épült, mely határozat a fővárosi közmunkák tanácsának 1916. évi július hó 16-án kelt 1483/1916. sz. II-od fokú határozatával is jóváhagyott, s a jelenlegi kérelem csak annak kibővítését és az állapotok javítását célozza.⁴²

1918. október 17-én ideiglenes jellegű díszletraktár szerkezetének felállítására kért engedélyt a Projectograph Rt. Tervezőként és felelős vállalkozóként Tőke

³⁸ BFL IV. 1407. b. 83591/1917-III.

³⁹ BFL IV. 1407. b. 22523/1918-III.

⁴⁰ BFL IV. 1407. b. 92769/1917-III.

⁴¹ BFL IV. 1407. b. 95828/1917-III.

⁴² BFL IV. 1407. b. 95828/1917-III.

György ács mestert (lakik: Budapest VI., Hungária körút és Szabolcs utca sarka) nevezték meg.⁴³ Miután a részvénytársaság megküldte a Fővárosi Tanács által kért egyéb iratokat, a III. ügyosztály még 1919. január 7-én, a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt megfogalmazta a műszaki véleményt, a Fővárosi Tanács azonban csak a Tanácsköztársaság bukása után, 1919. szeptember 19-én adta meg az építési engedélyt.⁴⁴

A Projectograph Rt. 1920. február 23-én módosított terveket nyújtott be a díszletraktárral kapcsolatban, amelyeket 1920. március 18-án engedélyezett a Fővárosi Tanács.⁴⁵

Az ideiglenes fennállási engedély újabb meghosszabbítását kérte a Projectograph Rt. egy datálatlan kérvényben, amely a csatolt, 1921. júniusi dátumú iratok (a Német és Dán Konzulátus igazolása, hogy a Projectograph Rt.-ben német és dán tőke is van) alapján 1921-ben született. A Projectograph terem további fennállására kért engedélyt ekkor a Kasselik Ferencz és Erzsébet Alapítvány is.⁴⁶ A Fővárosi Tanács 1921. június 24-én felfüggesztette döntését a trianoni béke ratifikálása utáni három hónap leteltéig.⁴⁷

A Fővárosi Tanács III. ügyosztálya a következő javaslattal állt elő: „[...] miután az ezen telekre kért nagy bérház építési engedélye 1922. április 1-ig hosszabbítatott meg, s így a főv. közmunkák tanácsa 2560/1916. kmt. sz. azon másodfokú határozatával szemben, hogy a kabaré épület a békekötés után (1921. július 26.) három hónap alatt lebontandó, a fennállhatását 1922. április hó 1-ig javasoljuk”. A Fővárosi Tanács egyetértve a javaslattal, 1921. április 21-ig hosszabbította meg az Apolló Kabaré engedélyét, és kötelezte a részvénytársaságot, hogy a határidő után hatvan napon belül le kell bontani az épületet. E kötelezettség biztosítására 100 000 koronát kellett befizetni a Főváros Központi Pénztárába.⁴⁸

A Projectograph Rt. fellebbezett a 62876/1921-III. sz. véghatározat ellen, kérték, hogy ne április 1., hanem július 1. legyen a határidő, és kérték, hogy 1916/1927-ig hosszabbítsák meg a fennállhatási engedélyt. Ugyanígy a Kasselik Ferencz és Erzsébet Alapítvány is fellebbezett a határidő meghosszabbításáért.⁴⁹ A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1921. október 25-i határozatában 1924. június 30-ig engedélyezte az Apolló Kabaré fennállását (utalva arra, hogy egy ötemeletes lakóházra adott építési engedély érvényét 88340/1921-III. számon szintén meghosszabbí-

⁴³ BFL IV. 1407. b. 146464/1918-III.

⁴⁴ BFL IV. 1407. b. 167592/1918-III; 39918/1919-III.

⁴⁵ BFL IV. 1407. b. 19232/1920-III.

⁴⁶ BFL IV. 1407. b. 62876/1921-III.

⁴⁷ BFL IV. 1407. b. 62876/1921-III. sz. irat mellett

⁴⁸ BFL IV. 1407. b. 62876/1921-III.

⁴⁹ BFL IV. 1407. b. 119984/1921-III.

tották). A Fővárosi Tanács az FKT másodfokú véghatározatát tudomásul vette 1921. november 3-án.⁵⁰

A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1922. október 9-én, 4414/1922. számon felszólította a Kassalik Ferencz és Erzsébet Alapítványt és a Projectograph Rt.-t, hogy a felhívás kézhezvételétől számított hatvan napon belül bontsák le az Apolló Kabaré épületét. Döntésükkel kapcsolatban arra hivatkoztak, hogy 1922. augusztus 3-án 3275. sz. alatt megadták „az előzetes elvi bontási és építési engedélyt a telken ma álló valamennyi épületnek a teljes lebontására, valamint helyükbe az egész telken egy háromemeletes áruházi épületnek az építésére. Ez a határozat a bontás megkezdésére 1922. november 15., ennek befejezésére 1923. március 1., az építés megkezdése 1923. március 1., befejezésére pedig 1925. május 1. napját állapította meg.” Az ügyben a Fővárosi Tanács az FKT-val megegyező véghatározatot hozott.⁵¹

A Projectograph Rt. 1921 októberében fellebbezett a véghatározat ellen, és kérte a határidő 1923. május 31-ére való kitolását.⁵² a Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1921. november 3-án, másodfokon helybenhagyta a 134588/1922-III. számú véghatározatot, ezt a Fővárosi Tanács 1922. november 10-én tudomásul vette.⁵³ Az Apolló Kabaré lebontásának pontos időpontját nem ismerjük, de minden bizonytalansággal 1922–1923 telén történt meg a bontás.

Érdekes, hogy a tulajdonosok, illetve az ott dolgozók hogyan vélekedtek az Apolló mozi, majd Kabaré épületéről. A Projectograph Rt. már említett, 1909. februári kérvényében ezt olvashatjuk: „Mert míg a most fennálló projektográfterem tetszetős, csinos, oszlopos homlokzatával szépen beleillik környékének s a Rákóczi útnak képébe, sőt annak világvárosias jellegét nagyban emeli, különösen az esti órákban, amikor villamos ívlámpái az előtte levő teret pazar fénnel megvilágítják”.⁵⁴ Az Apolló Kabaré művészi és műszaki alkalmazottainak Bukovszky Viktorhoz feltételezhetően 1920-ban írt, datálatlan levelében az épület külső képéről olvasható megjegyzés: „az Apolló-Kabaré épületének - elismerjük - nem épen korrekt empir vonala...”, nem tudjuk, hogy az épület eredeti formájára vonatkozik-e, vagy egy átépítés eredményére.⁵⁵

Az Apolló Kabaré művészi és műszaki alkalmazottainak említett, feltételezhetően 1920-ban írt, datálatlan levelét idézzük az Apolló Kabaré történetének végén, a magyar kultúrtörténet egyik határkövének tekinthető intézménynek otthont adó épület lebontása kapcsán:

⁵⁰ BFL IV. 1407. b. 128877/1921-III.

⁵¹ BFL IV. 1407. b. 134588/1922-III.

⁵² BFL IV. 1407. b. 144557/1922-III.

⁵³ BFL IV. 1407. b. 150793/1922-III.

⁵⁴ BFL IV. 1407. b. 9682/1909-III.

⁵⁵ BFL IV. 1407. b. 15233/1920-III. sz. irat mellett

Mi, az Apolló-Kabaré művészi és műszaki személyzete, teljesen ártatlanul állunk ezzel az iszonyú fenyegetéssel szemben. Mit vétettünk mi, hogy ezt megérdemeltük? Amit egy színház megtehet a magyar művelődés szolgálatában, azt az Apolló-Kabaré bizonyára megtette. [...] Herczeg Ferencz, Heltai Jenő, Molnár Ferencz, Földes Imre, Szép Ernő, Karinthy Frigyes, Krúdy Gyula, Szomory Dezső, Harsányi Zsolt, Liptay Imre, Villányi Andor, Móricz Zsigmond, Emőd Tamás, stb. írtak és írnak nekünk és ha idegen műveket néha mégis bemutatunk ezek Csehov, Mark Twain, Courtelin művei. Színvonalunk tehát nem lehet túlságosan elvetendő, s ha egy közigazgatási czopf jóvoltából még mindig kabarénak és nem színháznak neveznek bennünket, az nem lehet olyan ok, amely kiirtásunkat megindokolná.⁵⁶Az Apolló Színház, mozi, majd Kabaré épülete az 1910 körüli építészet jellegzetes terméke a tekintetben, hogy tervezője – mint sokan mások a korban – a századforduló szecessziós formanyelvétől elfordulva újra határozottan a klasszikus formakincs felé tekint, amit leginkább a négy görög dór oszlopos portikusz jelenléte támaszt alá az épületen. Ugyanakkor ez a középmotívum egy barokkos exedraszerű kompozícióba illeszkedik, amelyen – ahogy a timpanon sarkainál is – klasszicizáló késő barokk (copf) jellegű vázák láthatók. A portikusz fölötti szobros, társás, felírtos kompozíció viszont a századforduló ízét hordozza. Az izgalmasan összetett megoldás, úgy is, mint korai mozi-, illetve kabaréépület-homlokzat késői századfordulós építészetünk értékes alkotóeleme volt.

A Corvin Áruház és adminisztrációs épülete

A telek, amelyen az Apolló Kabaré állt, 1910-ben a Kasselik Ferencz és Erzsébet Alapítvány tulajdonába került. Az alapítványt Kasselik Jenő alapította a mindenkorai hercegprimás kezelése alatt. Amikor Csernoch János elfoglalta hercegprimási székét, megszerkesztette az alapítvány alapítólevelét, amelynek alapja Kasselik Jenő végrendelete volt:

Nőtlen és gyermektelen lévén, rendelem, hogy halálom után egész vagyonom egy jótékony alapítvány létesítésére fordíttassék, amely szeretett anyám, Kasselik szül. Simonyi Erzsébet (Elisa) emlékére örökre az ő nevét viselje és Erzsébet-alapítványnak neveztessek. Boldogult anyám óhaja szerint ez az alapítvány asyllum legyen oly, a műveltebb osztályhoz tartozó egyének számára, akik saját hibájukon kívül jutottak ínséges viszonyokba. Tekintettel

⁵⁶ BFL IV. 1407. b. 15233/1920-III. sz. irat mellett

erre az emberbaráti rendeltetésre az Esztergomi érsek őminenciájához fordulok azzal a kérelemmel, ennek a végrendeletnek a végrehajtását a saját mérlegelése szerint eszközölje. Minthogy halálesetek következtében a végrendeletben tett rendelkezéseim egy része tárgytalanná vált, úgy ítélek, hogy a jótékonyági alapítvány, mely boldogult szüleim emlékére Kasselik Erzsébet és Ferenc-alapítvány nevet viselje, azonnal halálom után lépjen életbe. Kívánom, hogy ennek az alapítványnak a vezetése és kezelése a római katolikus egyház által eszközöltessék (sz. n. 1928A: 236).

Kasselik Jenő egy kiegészítő adományt is csatolt elkülönítetten, de azonos vezetés alatt a Kasselik Erzsébet és Ferenc Alapítványhoz „Zailler Anna adománya” néven. Csernoch János hercegprímás az alapítványt és az adományt közös alapítólevéllel, egy alapítványként a Kasselik Ferenc és Erzsébet Alapítvány neve alatt kezelte.

A Kasselik Ferenc és Erzsébet Alapítvány alapítólevele alapján célja, ahogy említettük, hogy „menedéket szolgáljon a műveltebb osztályhoz tartozó olyan egyének számára, kik saját hibájukon kívül jutottak inséges helyzetbe”. A Zailler Anna Alapítvány célja pedig az volt, hogy „évi jövedelmeiből az önhibájukon kívül szorult viszonyok közé került egyének társadalmi állásukra és származásukra való tekintet nélkül helyzetüknek megfelelő segélyekben részesíthetők” (sz. n. 1928a: 237).

Csernoch János kiválóan gazdálkodva az alapítvány vagyonával, több jelentős építkezést hajtott végre. Felépíttette a V., Vörösmarty tér 3. számú üzletházat 1911-ben (tervezte: Korb Flóris és Giergl Kálmán), a VI., Bajcsy-Zsilinszky út 7. számú bérpalotát 1913-ban (tervezte: Korb Flóris és Giergl Kálmán), síremléket építtetett Kasselik Jenő szüleinek a Kerepesi temetőben (tervezte: Giergl Kálmán). Az első világháború után már nem Korb és Giergl, hanem Reiss Zoltán építésszel, de további lakóépületeket terveztetett: VII., Damjanich u. 40-42., 1927-1928; V., Bajcsy-Zsilinszky út. 5., 1929 (sz. n. 1928a: 237; Ferkai 2001: 144-145 és 179; Gerle-Kovács-Makovecz 1990: 228).

A Kasselik Ferencz és Erzsébet Alapítvány legnagyobb szabású építkezése a Reiss Zoltán⁵⁷ tervezte Corvin Áruház volt. Ennek építéstörténetét az alábbiakban taglaljuk.

A Kasselik Ferencz és Erzsébet Alapítvány gondnoksága 1922. október 5-én kért a VIII., Blaha Lujza tér 1-3. sz. (5635. hrsz.) ingatlanra építési engedélyt a mellékelt, összesen 28 db terv alapján (28 db terv két példányban). Tervezőként Reiss Zoltán építésszt (lakik: VI., Nagymező utca 3.), vasbetontervezőként Jemnitz E. Zsigmond főmérnököt (lakik: I., Budafoki út 41/b.) nevezték meg.⁵⁸A Corvin Áruház egy tervsorozata két példányban egykor a Fővárosi Tervtárban volt megtalálható. A két tervsorozatot másolatból ismerjük. Ezek a tervrajzok datálatlanok, de Reiss Zoltán és Jemnitz E. Zsigmond aláírása szerepel rajtuk. Feltételezhetően az eredeti, 1922 októberében benyújtott tervsorozatról van szó (egykor a Fővárosi Tervtárban, 36432. helyrajzi számon).

A tervsorozat másolatból ismert darabjai között található egy-egy pince, I., II., III., IV. emeleti alaprajz, egy kereszt- és egy hosszmetset. Főhomlokzati rajz és földszinti alaprajz nem található közöttük. A tervrajzok alapján a pincében a Blaha Lujza tér felőli szárnyban légfűtéses kamrák, a Somogyi Béla utca felőli szárnyban két transzformátor helyiség, egy raktár, egy dekorációs helyiség és az expeditio helyisége helyezkedett el. A hátsó szárnyban a fölépcsőház alatt egy kút (a ma is élő, Corvin áruházbeli szájhagyomány szerint: csordakút) volt található (ma is megvan), a kút mögött a központi fűtés kazánháza és szénraktárak sorakoztak. A Márkus Emília utcai szárnyban női és férfi raktár, anyagkiadó helyiség és a kapcsolótáblák helyisége volt található.

⁵⁷ Reiss Zoltán (1877-1945) építész. Fametszőnek készült, Morelli Gusztáv tanítványa volt. A budapesti műegyetem építészkarán 1901-ben szerzett oklevelet, majd Schickedanz Albert műtermében dolgozott. Ő tervezte a már említett két, Kasselik alapítványi bérház és a Corvin Áruház mellett a magyarkanizsai városházát és a takarékpénztárt, a volt Haditermény Rt. irodaházát (Budapest V., Szalay u. 10., 1918-1920) és a Budapest IX., Ráday utca 30. és 32. számú lakóépületeket (1924, 1924-1925) (Zádor-Genthon főszerk. 1968; Ferkai 2001: 126-127, 144-145, 179, 219-221, 289-290).

⁵⁸ BFL IV. 1407. b. 130948/1922-III.

Az I. és a II. emeleten az üvegtetős udvar körül pillérek által megosztott terű árusító helyiség foglalta el az áruház területének nagy részét. A III. emeleten, a Somogyi Béla utca felőli szárnyban irodák helyezkedtek el, a többi szárnyban raktárak sorakoztak. A IV. emeleten, amely csak a Blaha Lujza tér felőli szárny fölött húzódott, szabóműhelyek és anyagraktár helyezkedett el. A hosszmetset arról árulkodik, hogy a negyedik emelet fölött eredetileg egy ötödik emeletet is terveztek, amely végül nem épült meg.

A Fővárosi Tanács 1922. október 20-án átiratot intézett a Fővárosi Közmunkák Tanácsához, közölve, hogy a tervezett épület *kiszökelleke* 3.50 négyszögöl, a pincefalkiugrás az ablakok előtt 3.84 négyszögöl, összesen 7.34 négyszögöl területet foglal el. Az FKT a kiszökellekéért 175 000 korona, a pincefal kiugrásért 192 000 korona, összesen 367 000 korona használati díjat állapított meg 1922. december 2-án.⁵⁹A Fővárosi Tanács III. ügyosztályának B) alosztálya 1922. október 21-én fogalmazta meg műszaki véleményét. Engedélyezhetőnek találták az építkezést a következő kikötésekkel:

A tizenhárom fülkés csoportárnyékszék nem helyezhető az utcai vonalra. Az árnyékszékek más, megfelelő elhelyezéséről a munka megkezdése előtt újabb tervet kell bemutatni.

A belső közlekedő folyosó falai, valamint a raktárelválasztó falak 0.08 m. vastagságban vasbetonból építendőek. A folyosóra nyíló raktár-, expeditio-, ruhatárhelyiségek ajtai kifelé nyílóan, tűzbiztos anyagból készítenők.

A folyosó megvilágítása céljából a mennyezetbe felülvilágító aknákat kell létesíteni, luxfer electro, vagy más ehhez hasonló tűzbiztos, hordképes és a rajta való járást nem veszélyeztető üvegezéssel ellátva. Ugyanilyen felülvilágítókkal kell ellátni a gazdasági udvar alatti helyiségeket is. A Szénlehányó aknákat jól záró, hordképes, tűzbiztos anyagból készült fedlapokkal kell ellátni. A felvonókat a pincétől el kell különíteni.

Az expeditio helyiségnek a lépcsőházba nyíló bejárata előtt szélfogószerű tűzbiztos szerkezetű bejáratot kell létesíteni. A pinceraktár ablakok a földszinti kirakatoktól tűzbiztosan elkülönítendőek (rabitz szerkezet kizárásával). A központi fűtőhelyiségben tervezett árnyékszéknel a határfal mellett szabályszerű szigetelő falat kell építeni. A mély pince víztelenítéséről gondoskodni kell. Minthogy a pincehelyiségek teljes üzemmagasságukkal az utcai gyalogjáró szintje alatt fekszenek, a helyiségek sem elárúsítás, sem műhely, vendéglő, vagy egyéb állandó emberi tartózkodás céljára sem használhatók. A tervezett Kávéház kizárólag az áruház alkalmazottai által használható.

⁵⁹ BFL IV. 1407. b. 130948/1922-III.

Az áruacsarnok Röck Szilárd és Flór-uccai oldalkijáratok mellettük lévő kirakatszekrényektől 0.15 m. vastag vasbetonnal különítendő el. Az áruhelyiségben tervezett felvonókat a II-ik emelettől kezdve tömör és tűzbiztos ajtókkal ellátott külön tűzbiztos aknában kell elhelyezni. A lépcsőházakba nyíló ajtók előtt benn az áruhelyiségben tűzbiztos szerkezetű szélfogó módjára készült bejárat létesítendő. A Flór utcai hátsó lépcsőház előtti tűzbiztos bejárat, a közlekedés akadályozása elkerülése végett, a terven hivatalból feltüntetett helyen létesítendő. A csomagolók és az áruhelyiség közötti válaszfalak 0.08 m. vastagságban vasbetonból készítenők és a fokkal együtt tűzbiztos anyagból készült ajtókkal zárandók le. Az összes lépcsők, legalább 1.50 m. karszélességgel, tűzbiztos anyagból építendő. A lépcsőfokok mindkét oldalon alátámasztandók. A lépcsőházak belső falsarkait le kell kerekíteni. A lépcsőházakban a földszintről könnyen kezelhető, a szabadba vezető füstfelvezetőket kell létesíteni. Az emeletsorok árnyékszékei egyik utca felől sem helyezhetők közvetlenül az utcai vonalba; ide a mosdókat kell áthelyezni. Az I emeleti légkamráknál a telekhatáron szabályszerű kerítésfalat kell építeni. Az áruhelyiség üvegtetőzetét tűzbiztos, hordképes, viharálló üvegezéssel kell ellátni. A szellőztető ablakok, füstelvezetők a földszint több pontjáról kezelhetők legyenek.

A III emeleti raktárelválasztó falak 0.08. m vastagságban vasbetonból építendő. E raktárak válaszfalaiban a terven hivatalból feltüntetett helyeken is tűzbiztos anyagból készült ajtókat kell alkalmazni. Az irodák közötti folyosó jobb megvilágítása végett az ide nyíló utcai és udvari helyiségek ajtai üvegtéttel készítenők.

A IV emeleti anyagraktárnak a szabóműhelyek felőli válaszfalaiban (0.08 m. vasbeton) önműködőleg csukó, tűzbiztos anyagból készült ajtókat kell alkalmazni.

A terasz mellvédfala legalább 1.00 m. magas legyen.

Az épület takaratlanul maradó záró- és tűzfala homlokzatszerűen díszítendő.

Az épület használatbavétele előtt a ker. előjáráságtól tűzrendőri bizottság helyszíni vizsgálatát kell kérni.

A főpárkányok szerkezetéről a homlokzati díszek felerősítésének módjáról, az üvegtetőzetről, az utcai lábazatokról, a kivitel előtt, részletterveket kell bemutatni. A központi fűtés és szellőző vízvezeték-, világítás-, szellőztető berendezésre s a felvonók építésére az engedélyt külön kell kérni. A tüzelésre vonatkozólag már most kiköti a tanács, hogy az csak füstemésztő lehet, és ép. ü. szab. 427.§-ában megállapított követelményeknek megfelelően.⁶⁰

⁶⁰ BFL IV. 1407. b. 130948/1922-III.

A Budapesti Tűzoltó Főparancsnokság 1922. október 21-én tette meg észrevételeit az építkezéssel kapcsolatban:

Az összes közlekedési vonalak ajtói kifelé nyílóak legyenek. Az összes lépcsőházakba nyíló ajtók tűzbiztos elválasztást képezzenek a belső helyiségek felé. Az egyes üzlet és raktári részek között ugyancsak tűzbiztos ajtók alkalmazandók. A kijáratok megfelelő feliratokkal jelzendők.

Az összes lépcsőházakban, úgyszintén a fedett udvar tetőzetén alulról nyitható és kellően méretezett füstelvezető nyílások létesítendőek és azok kezelő szerkezete feltűnő felirattal jelzendő.

Az összes lépcsőházakban a kijáratoknál és a nagyterem középrészénél is megfelelő távolban villamos megvilágítás rendezendő be, mely fővilágosítástól független áramkörből tápláltsák. A világítási vezetékek Bergmann csőbe szerelendők.

Az összes műhelyeken, ruhatárban, expeditioban és csomagolóban, továbbá a nagyteremben is 25-30 m. távolságra egymástól tömlős 52 mm. átméretű hydránsok létesítendőek emeletenként és ezek víznyomásának fokozására megfelelő nagyságú villamos, automatikus bekapcsolással bíró szivattyú iktatandó a kellően méretezett csőhálózatba. A vízmű berendezés tervezete a tűzoltó főparancsnokságnak előzetesen bemutatandó.

Az áruházban úgy belső tűzjelző, mint fővárosi tűzjelző, továbbá a személyzet s a vevők figyelmeztetésére riasztó berendezés létesítendő ugyancsak a tűzoltó főparancsnokság útmutatása szerint.

Az egyes termekben azonfelül kisebb tűzoltó eszközök is helyezendőek el megfelelő számban.

A gazdasági udvarban mindkét szárnyán az épületnek állandó vaslétrák alkalmazandók 1-1 alagsor mentén és a tetőig felérőleg.

Az áruházban az áruk akként helyezendőek el, hogy a gyúlékony anyagok a felső emeletekre kerüljenek; tűzveszélyes anyagok részére pedig még ott is tűzbiztosan körülzáró külön helyiségek létesítendőek.

A házban állandó tűzóri szolgálat szervezendő és a személyzet is tűzvédelmi szempontból kioktatandó.⁶¹

A Fővárosi Tanács III. ügyosztályának B) alosztálya 1922. október 23-án a fentiek kiegészítésekképpen, további kikötéseket fogalmazott meg:

A vasbeton szerkezetekről bemutatott számítások és részletrajzok csak minta számítások, így az építkezés megkezdése előtt a teljes számításokat és rész-

⁶¹ BFL IV. 1407. b. 130948/1922-III. sz. irat mellett

letrajzokat be kell mutatni, kiterjeszkedve az alapozásra is. A földemek és pillérek 450 kg/m^2 mozgó terhelésre számítandók. A pillérekben és földem gerendákban a betonozás valószínű időpontjában uralkodó évi középhőmérséklet (de legalább $+15^\circ$) és $+30^\circ$ közti hőmérséklet ingadozásból keletkező belső feszültségeket is figyelembe kell venni vagy kellő számban dilatációs hézagokat kell hagyni. A külső fal pillérek vagy betonból (vas nélkül) vagy portlandcement habarcsba falazott jó minőségű téglákból készítenendők, a vasbeton oszlopokkal egyenlő ülepedés végett. Amennyiben a pillérek ilyen módon nem lennének kellően kihasználva azokat kisebb keresztmetszeti méretekkel is szabad megépíteni.⁶²

A Középítési (magánépítési) Bizottság 1922. október 23-án tartott ülésén hozzájárult a műszaki véleményhez. A Fővárosi Tanács 1922 decemberében adta meg az építési engedélyt, a műszaki véleményben és a tűzoltó főparancsnokság javaslatában foglalt kikötésekkel, hozzátéve:

A tanács kiköti, hogy építtető tartozik a Blaha Lujza tér és Flór utca sarkán lévő, be nem építendő telekrészen a tanácsi II. ügyosztálytól kérendő utasítás szerint a burkolatot lefektetni és annak jó karbantartásáról gondoskodni. A használhatási engedély kiadása előtt tehát ennek biztosítását igazolni kell és annak igazolása előtt használhatási engedély ki nem adható.⁶³

A Kassalik Ferencz és Erzsébet Alapítvány 1923. január 2-án fellebbezett a 130948/1922-III. számú építési engedély kikötései ellen. Kérték, hogy tekintsen el a tanács attól a kikötéstől, hogy az expeditio helyiségeknek a lépcsőházba nyíló ajtói előtt tűzbiztos szerkezetű, szélfogók módjára készült bejáratok készítenendők. Az alapítvány arra hivatkozott, hogy építésük (Reiss Zoltán) „több ízben tett hosszas tanulmányútján behatóan vizsgálta számtalan áruház belső szerkezetét és jelenti, hogy tapasztalata szerint ilyen szélfogó szerkezetű ajtók már sehol sem készülnek”, nem takarékosági, hanem biztonsági szempontból. Szintén külföldi tapasztalat alapján, biztonsági okokból kérték, hogy tekintsenek el attól a kikötéstől, hogy a liftek tűzbiztos aknában, tűzbiztos ajtókkal készüljenek. Harmadsorban kérték, hogy attól a kikötéstől is tekintsenek el, hogy a csomagolók és az áruhelyiségek közötti válaszfalakat vasbetonból készüljenek, és tűzbiztos ajtókkal lássák el azokat. Ezekon kívül kérték, hogy a közterület-foglalási díj beszedését halasszák el addigra, amikor a módosított tervek alapján kiszámítják az elfoglalt közterületet.⁶⁴

⁶² BFL IV. 1407. b. 130948/1922-III.

⁶³ BFL IV. 1407. b. 130948/1922-III.

⁶⁴ BFL IV. 1407. b. 550/1923-III.

A Fővárosi Tanács 1923. január 4-én áttette a fellebbezést a Fővárosi Közmunkák Tanácsához másodfokú elbírálás céljából. Az FKT 126/1923. számú átiratában 1923. január 30-án az expeditio helyiségek előtti tűzbiztos szélfogó ajtók helyett tűzbiztos előterek építését írta elő. Az áruhelyiségek lépcsőházba nyíló ajtó előtti tűzbiztos ajtók létesítésétől eltekintettek, ezek helyett füstelvezető berendezést írtak elő. A csomagoló és áruhelyiségek falaira vonatkozó kikötést törölték. Előírták viszont, hogy a házmesteri lakás ablakai befelé nyílnak legyenek, sűrű sodronyhálóval (az előttük lévő lift miatt). Kikötötték, hogy a gazdasági udvarról nyíló, friss levegőt beszívó akna legalább az első emelet magasságáig legyen felfalazva. Az ügyiratokhoz csatolt Blaha Lujza téri főhomlokzatot nem fogadták el, a tervező építész által pótlólag bemutatott és Csernoch János bíboros hercegprímás által 1922. december 22-én láttaozott homlokzattervhez hozzájárultak. Végül az áruhelyiségekben tervezett felvonókra és a közterület-foglalási díj befizetésére vonatkozó kikötést, valamint az elsőfokú véghatározatban meg nem fellebbezett kikötéseket helyben hagyták. A Fővárosi Tanács tudomásul vette a másodfokú véghatározatot 1923. február 12-én.⁶⁵

A Kasselik Ferencz és Erzsébet Alapítvány 1923. október 6-án küldte meg a tanácsnak a tervezett áruházipület 50 db vasbeton tervét és 20 db statikai számítását. Tervező építészként Reiss Zoltánt, a vasbetonmunkák tervezőjeként Jemnitz E. Zsigmondot nevezték meg. A Fővárosi Tanács az érdemleges intézkedés előtt, 1923. november 3-án felszólította az Alapítványt, hogy az udvar feletti csarnoktetővasbeton részletrajzait 30 nap alatt mutassa be, és a hibás részletrajzok helyett ugyanennyi idő alatt újakat mutasson be.⁶⁶ Az Alapítvány 1923. november 15-én terjesztette be a csarnoktetővasbeton részletrajzait és számításait (tervező: Jemnitz E. Zsigmond). A terveket a Fővárosi Tanács 1924. január 22-én hagyta jóvá.⁶⁷ 1925. március 30-án újabb kérvénnyel fordult a Kasselik Ferencz és Erzsébet Alapítvány és a Corvin Áruház Részvénytársaság a Fővárosi Tanácshoz. Az építés alatt álló épület Röck Szilárd (ma Somogyi Béla) utcai oldalán, a pincében, az Elektromos Művek áramátalakító állomást szándékozott létesíteni. Az „állomás a Röck Szilárd ucca [sic!] felőli uccai bejárón és előtéren, valamint az előtérbe nyíló vasajtón át a pincébe vezető lépcsőn közelíthető meg. Az uccai bejáró és az előtér a Corvin áruház részére vész esetén kijáróul szolgál. Ilyen elrendezés mellett az árucsempészség - az Elektromos Művek személyzetének esetleges közreműködésével a közös kijáratra való tekintettel - nagyon megkönnyítenék”. A folyamodók kérték az

⁶⁵ BFL IV. 1407. b. 19320/1923-III.

⁶⁶ BFL IV. 1407. b. 137904/1923-III.

⁶⁷ BFL IV. 1407. b. 156771/1923-III.

előtérből az elárusító helyiségbe vezető ajtó elfalazását. A kérvényhez csatolták az Elektromos Művek hasonló tartalmú állásfoglalását.⁶⁸

Az áruház ajtajának befalazása tárgyában a helyszínen járt bizottság megállapodott, hogy az ajtót ne falazzák be, hanem zárva tartják, és üvegszekrényben elhelyeznek mellette egy pótkulcsot. Ezzel a tűzoltó főparancsnok egyetértett.⁶⁹ A Fővárosi Tanács 1925. augusztus 8-i véghatározatában ezt a megoldást írta elő.⁷⁰

A Fővárosi Tanács 1925. május 7-én rendelkezett a Corvin Áruház épülete előtti villamos vasúti várócsarnok áthelyezéséről: „A tanács [...] elrendeli, hogy a Blaha Lujza-téren levő vasszerkezetű várócsarnok, illetve személyzeti tartózkodó épület, amely immár befejezéséhez közeledő Corvin-áruház homlokzatától csak 3 méternyire van és így mai helyén az áruház megnyitása után már nem maradhat meg, mai helyéről eltávolíttassák”. A váróterem új helyeként a Blaha Lujza téren, a Flór (ma Márkus Emília) utca vonalában, a Rókus Kórház mögötti járda melletti helyet jelölték ki.⁷¹

Rohonci Hugó mérnök (Budapest VI., Fóthi út 19.) 1926 januárjában kért engedélyt a Corvin Áruház számára általa készített alacsony nyomású központi gőzfűtési és gőzlégfűtési berendezés létesítésére. Az áruház tervezett fűtési rendszerének működését a következőképpen foglalta össze a mérnök:

Az épület részére szükséges összes meleg termelésére a pincei kazánházban elhelyezett négy kazán szolgál, melyeknek mindegyike 35 m² fűtőfelülettel bír, az összes kazán fűtőfelülete tehát 140 m². A kazánok kov. vasból vannak készítve és szerkezetüket illetőleg forrcsövekkel kombinált egy fűtőcsöves Cornwall-kazánok. [...]

Az egész épület fűtés berendezése két fontos főcsoportra oszlik. –

I. A földszinti és I. emeleti árusító helyiségek, valamint a pincei raktárak gőzlégfűtése.

II. Az összes többi helyiségek gőzfűtése helyi fűtőtestekkel.

A földszinti és I. emeleti árusító helyiségek gőzlégfűtésének céljaira szolgál a pincében elhelyezett fűtőkamra, melyben forrcsövekből alkotott regiszterek melegítik fel a fűtés részére szükséges levegőt. A regiszterek elő- és utómelegítő csoportokra vannak osztva. [...]

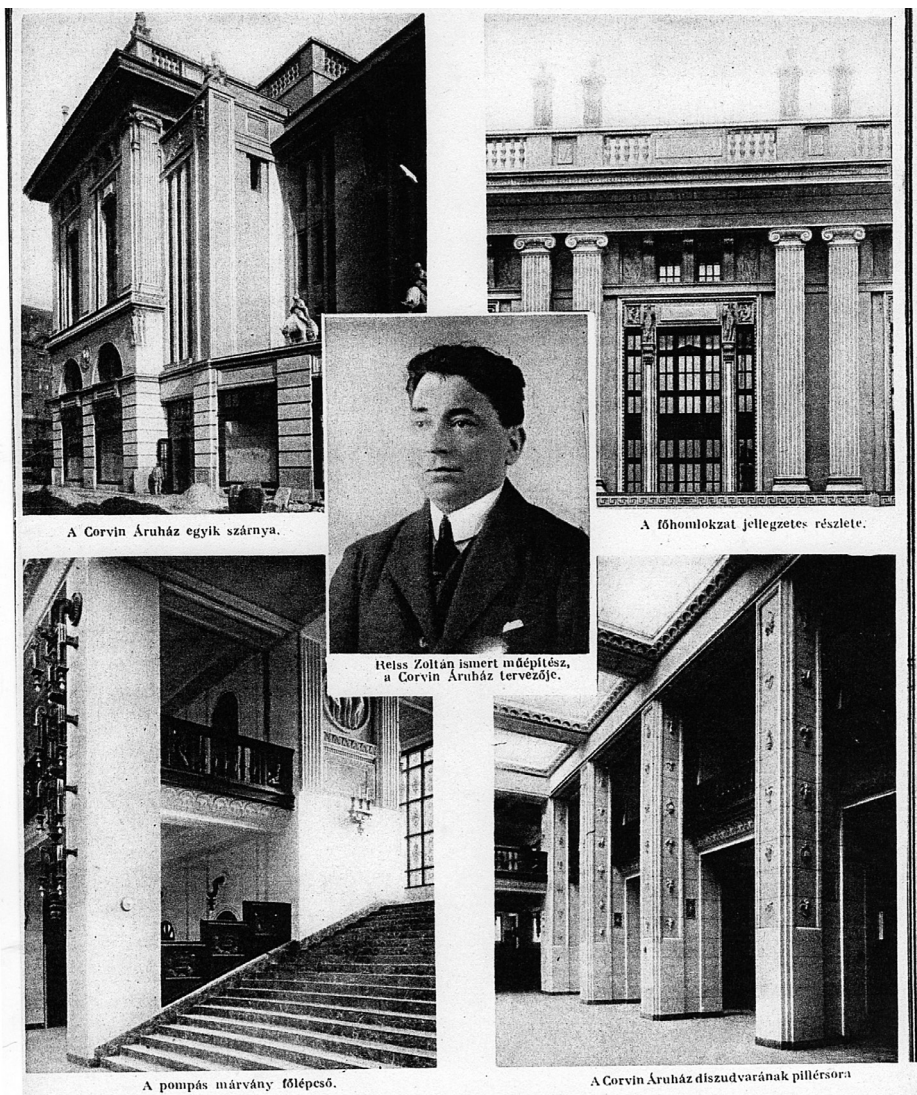
Az előmelegítésre szánt friss levegő a Blaha Lujza tér felőli főbejárat felett az I. emelet magasságában lévő hideglég rácsokon keresztül jut az épületbe és a két függőleges hideglég aknán keresztül a főbejárat alatt levő ülepítő

⁶⁸ BFL IV. 1407. b. 44918/1925-III.

⁶⁹ BFL IV. 1407. b. 44918/1925-III. sz. irat mellett

⁷⁰ BFL IV. 1407. b. 44918/1925-III.

⁷¹ BFL IV. 1407. b. 57084/1925-III.

kamrába jut, ahol a sebesség és irány változtatás következtében a levegőben lévő porszemcsék kicsapódnak.

Az ülepítő kamra után a levegő átvonul az előmelegítő regisztereken. Előmelegedés után következik a levegőnek alaposabb szűrése és mosása az elő- és utómelegítők közé épített kavicsszűrővel, melynek külön még nedvesítő berendezése is van. A nedvesítéshez szükséges vizet az épület alatt lévő kútból vesszük, külön ezen célra felszerelt szivattyúval.

A kavicsszűrőn megtisztított és a vízfátyolon át megmosott [levegő] az utómelegítő regisztereken vonul át és felmelegszik cca 40 °C-ra. Az ily módon fűtésre előkészített levegő a ventilátorok következtében jut a légelesztő csatornázatba, ahonnan a függőleges légbevezető aknákon és a fűtött helyiségekben elhelyezett meglegrácsokon át a helyiségekbe áramlik. [...]

Az összes IV., – III. – és II. emeleti helyiségek, valamint a földszinti és I. emeleti klozetek, mosdók, előterek, házmesterlakás, felülvilágító és kirakatok gőzfűtéssel vannak ellátva. (Ezeket a pincében lévő kazánok fűtik.) A gőzzel fűtött helyiségek fűtésére összesen 560 m², legnagyobb részben sima önt. vas radiátor, kis részben önt. vas bordás radiátor fűtőfelületek szolgálnak.⁷²

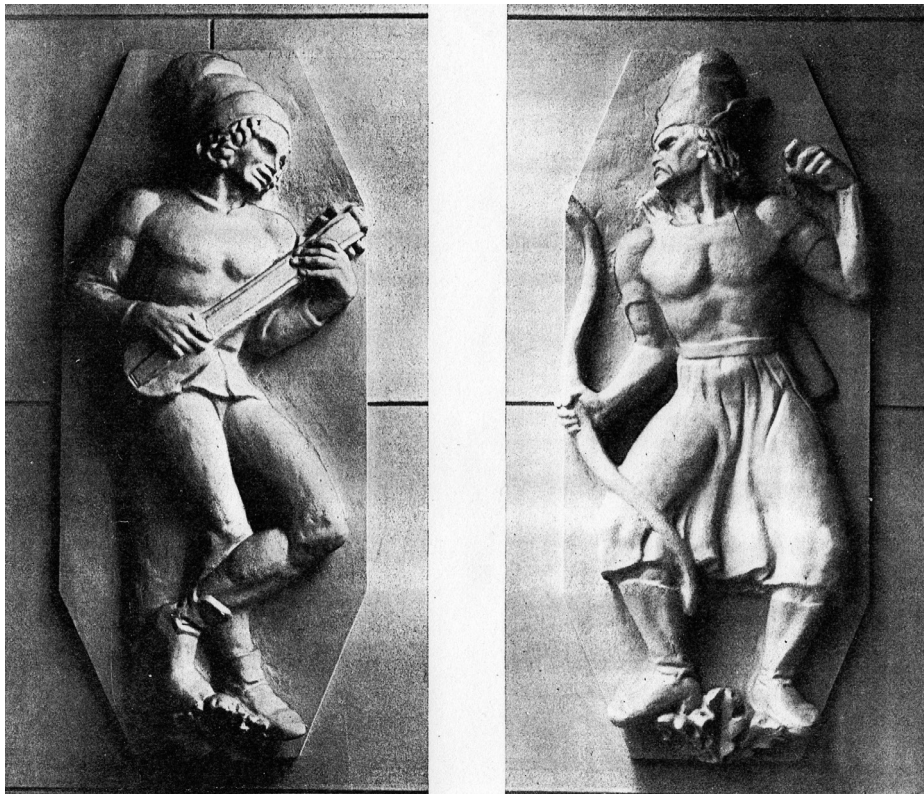
A Fővárosi Tanács a kérelem érdemleges tárgyalása előtt, 1926. február 4-én felszólította a folyamodót, hogy a legújabb keletű telekkönyvi kivonatot, a kazánház metszetrajzait két példányban és a háztulajdonos beleegyező nyilatkozatát 30 nap alatt mutassa be. A kérelmező csatolta a telekkönyvi kivonatot és a Corvin Áruház Rt. beleegyező nyilatkozatát. A Fővárosi Tanács 1926. február 25-én megadta az engedélyt a fűtőberendezésre.⁷³ A Corvin Áruház szobrászati díszét kiváló szobrászok készítették: Beck Ö. Fülöp és Pongrácz Szigfrid. A főhomlokzati szárnyon a Blaha Lujza tér felé és a két mellékutca felé összesen nyolc, domborműves tondót helyeztek el, a tondók között sorjázó árkádívek és a bennük nyíló ablakok szögleteit szintén egy-egy domborművel díszítették. A főhomlokzati szárny sarkaira egy-egy álló férfialak domborműves képét állították a szobrászok. További domborműveket helyeztek el az emeleti nagy ablakok fölött és a harmadik emeleti ablakok két oldalán. A középső nagy ablak szárköveinek felső részét egy-egy álló alak szobrával díszítették. A főszárnyat lezáró balusztrádos korláton négy Pandora-szobor állt (Pongrácz Szigfrid alkotásai). A főszárny homlokzatainak sarkait egy-egy kandeláber hangsúlyozta. Az oldalhomlokzatokon további szobrokat és domborműveket helyeztek el, közülük különös figyelmet érdemel két elpusztult szobor, amelyek medvén lovagló gyermekeket ábrázoltak.

Az áruház belső terében az üveggel fedett udvart és a főlépcsőházat szintén domborművek díszítették, ezek közül kiemelkednek az udvar sarokpillérein, nyújtott nyolcszögű mezőben elhelyezett, magyarokat ábrázoló reliefek, amelyeket Beck Ö. Fülöp készített (fényképek a domborművekről: Ybl 1926: 3–20).

1926. március 1-én megnyílt a Corvin Áruház (Ferkai 2001: 219). 1926-ban képek jelentek meg a következő áruházi osztályokról: „kalap-szalon, kézimunka-osztály, menetjegyiroda, női konfekció-osztály, selyem-osztály, sport-osztály, szőnyeg-osztály, úri divat-osztály és vászon-osztály” (képek: sz. n. [1926]: 17–32, 91–96).

⁷² BFL IV. 1407. b. 12569/1926-III.

⁷³ BFL IV. 1407. b. 12569/1926-III.

1928-ban a következő osztályokat sorolta fel egy lelkes hangú cikk: „Földszint: kötött-szövött, pamut- és lencikkék osztálya, ékszer-osztály, szövet-osztály, illatszer- és kozmetika osztály, kellék- és rövidáru-osztály, csipke-osztály, harisnya-osztály, kesztyű-, ernyő-, és botosztály, úridivat-osztály; I. emelet: női kalap-osztály, gyermekkonfekció-osztály, női fehérnemű-osztály, bőrönd-, és díszműáru-osztály, kézimunka-osztály, női retikul-osztály, női konfekció-osztály; II. emelet: szőrme-osztály, szőnyeg-osztály, sport-osztály és cipő-osztály”. A cikk kiemeli a fontosságát, hogy külföldi mintára belföldi iparosoktól rendeli meg az áruk egy részét, és ezt különösen az egypengős osztályon nagy sikerrel árusítja. Lelkesen szól a cikk írója a „büfféről”, amelyben „A falakat bordó selyemtapéta borítja, az asztalok fölött piros ernyős villanylámpák égnek, a teríték hó fehér abroszokon ezüst evőeszközökből és márkás porcelánokból áll, szóval megvan minden, ami a legelőkelőbb éttermeknek díszé”. Az áruház még egy nagyszerű ötletéről, saját menetjegyirodájáról is megemlékezik a cikk (sz. n. 1928b: 286–288).

1929. június 6-án kezdődött a Corvin Áruház mögött a Somogyi Béla, Stáhly és Márkus Emília utca sarkán álló adminisztrációs épület története. A Corvin Áruház

Rt. ezen a napon kért építési engedélyt erre az épületre, tervezőként ebben az esetben is Reiss Zoltán nevét adva meg (akinek címe ekkorra megváltozott: Budapest V., Mérleg utca 13.). Vasbetontervezőként Folly Róbert (I., Ráth György utca 8.) mérnök nevét jelölték meg. Az építési engedély mellett kérték annak a két (5636. és 5637. számú) teleknek az egyesítését, amelyre az adminisztrációs épületet tervezték.⁷⁴A már korábban említett, Fővárosi Tervtár-beli tervrajzok között az adminisztrációs épület 1929. júniusi datálású, Reiss Zoltán és Folly Róbert által aláírt tervrajzai is megtalálhatók voltak. A rajzokat másolatban ismerjük.

Az 1929. júniusi tervsorozatban található egy-egy pince, földszint, I., II. és IV. emeleti alaprajz. A tervrajzok szerint a pincébe tartalékraktárakat terveztek. A földszint Márkus Emília utca felőli oldalán autógarázs, középső részén a Stáhly utcából az áruház és az adminisztrációs épület közötti udvarba vezető behajtó helyezkedett el, a behajtó nyugati oldalán, az udvarhoz közel portásfülke, keleti oldalán egy iroda, a főnök szobája és egy ellenőri helyiség helyezkedett el. A Somogyi Béla utca felől pedig áruátvételi és árjelző helyiség volt található. Az adminisztrációs épület középső részén, az udvar mellett helyezkedett el a főlépcsőház, amely a pincétől a legfelső szintig vezetett.

Az emeleteket középfolysós rendszerben tervezték. Az I. emeleten díszítő helyiség, női készruháknak műhelye, tartalékraktár, kezelőműhely, szabókellékek átvétele helyiség, szűcsműhely, plakátraktár és fehérneműraktár helyezkedett el. A II. emeleten tartalékraktárak, a bevásárlók kántinjája, a személyzet kántinjája, egy iroda, mosogatóhelyiség, konyha, cukrászda, kárpitraktár és esernyőraktár sorakozott. A IV. emeleten az elnök és a titkár irodája, igazgatói irodák, személyzeti irodák, a levéltár és a „Főiroda” helyezkedett el.

A Fővárosi Tanács III. ügyosztályának B) alosztálya 1929. június 26-án fogalmazta meg műszaki véleményét az adminisztrációs épületről. Javasolták az építési engedély megadását a következő kikötésekkel:

Az áruház és az adminisztrációs épület közötti átjárókban mindenütt önműködőleg csukó tűzbiztos vasajtók alkalmazandók.

Az I., II., III., és IV. em. középfolysós szellőztetése és közvetlen világítása végett a folyosók a tervezetben végzett bejegyzések szerint az utcáig meghosszabbítandók.

A felvonóra az engedélyt a tanácstól külön kell kérni.⁷⁵

⁷⁴ BFL IV. 1407. b. 84649/1929-III.

⁷⁵ BFL IV. 1407. b. 112250/1929-III.

1929. július 6-án hoztátette a II. ügyosztály a műszaki véleményhez: „A bemutatott újabb homlokzatokra az engedély megadását javasoljuk”. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1929. augusztus 1-én, 9490/1929. számon hozta meg határozatát az adminisztrációs épülettel kapcsolatban. A meglévő kikötések mellett határozott arról, hogy a Flór (ma Márkus Emília) utcai homlokzat egész hosszában tervezett 0,30 méter előugrású kiszökelléket kivételesen engedélyezi, kitért a pince megfelelő világítására, a Flór utcai régi bejáró megszüntetését nem engedélyezte, és a garázs udvari kapujában lévő portásfülkét a behajtó Stáhly utcai homlokzati részére helyeztette át. A földszinti iroda, főnöki, ellenőri és bejárati helyiségek egymástól való elválasztására üvegfalat írt elő, az I. és III. emeleti középfolyosó Flór utcai homlokzattól a Rökk Szilárd (ma Somogyi Béla) utcai homlokzatig való vezetését írta elő, az I. emeleti tartalék raktár tűzbiztos határolását írta elő, és a II. emeleti középfolyosót a Flór utcai homlokzatig húzódónak határozta meg. Kitért a konyha és mosogató közötti átjáró kellő megvilágítására, az I. emeleti szűcsműhely és a II. emeleti konyha udvari erkélyét nyitottan engedélyezte, a III. emeleti tartalék raktárhelyiség tűzbiztos elhatárolását írta elő, és a IV. emeleti folyosó helyén a Stáhly utcára nyíló folyosó építését kötötte ki.⁷⁶

A Fővárosi Tanács 1929. augusztus 8-án hozta meg véghatározatát, amelyben engedélyezte a Corvin Áruház adminisztrációs épületének felépítését a bemutatott tervek szerint, a műszaki vélemény kikötéseivel.⁷⁷ a Corvin Áruház Rt. nem fogadta el a véghatározat egyes kikötéseit, ezért fellebbezett azok ellen 1929. szeptember 14-én. Sérelmezték, hogy a Flór utcai régi kapubejáratot nem szüntethetik meg, mivel szükségük volt erre a helyre is kirakatok létesítése céljából. Továbbá kérték a tanácsot, hogy tekintsen el attól a kikötéstől, hogy a portásfülkét a behajtónak a Stáhly utcai homlokzati részére kell helyezni, mivel a portásnak az udvart és az utcai bejáratot egyszerre szükséges figyelnie. A garázs Stáhly utcai oldalán az előírt egy bejárat helyett kettőt szerettek volna létesíteni, közlekedési és tűzbiztonsági szempontból.⁷⁸

A Budapesti Tűzoltó Főparancsnokság 1929. október 10-én kelt átiratában közölte, hogy „[...] a Corvin áruháznál tűzrendészeti szempontból a Stáhly utcai kapu teljesen fedi a szükségletet, s így a Flór utcai kapunak teljes szélességben való megnyitása nem okvetlenül szükséges”.⁷⁹

A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1929. november 19-én kelt, 13273/1929. számú másodfokú véghatározatában megengedte a Flór utcai kapukijárat megszüntetését, és a Stáhly utca felé két kapu létesítését a garázsba, valamint a portásfülke eredeti

⁷⁶ BFL IV. 1407. b. 112250/1929-III.

⁷⁷ BFL IV. 1407. b. 112250/1929-III.

⁷⁸ BFL IV. 1407. b. 134702/1929-III.

⁷⁹ BFL IV. 1407. b. 172783/1929-III. sz. irat mellett

helyén, az udvar közelében tervezett elhelyezését.⁸⁰ a Fővárosi Tanács tudomásul vette az FKT másodfokú véghatározatát 1929. december 5-én.⁸¹

A Corvin Áruház Rt. 1929 decemberében módosított tervekkel mutatott be az adminisztrációs épületre, és kérte a 112250. és a 172783/1929-III. számú engedélyek módosítását. A kérvény nem szól arról, miben állt a módosítás. A kérelemhez a régi iratokon és tervrajzokon kívül 7 db alaprajzot, 2 db metszetrajzot és 3 db homlokzatrajzot, valamint a statikai számítást csatolták. Tervezőként Reiss Zoltánt, vasbetontervezőként Folly Róbertet nevezték meg. Az 1930. január 29-én kelt műszaki vélemény szerint a pincében kizárólag az eredeti helyiségek létesíthetők, légaknát létesíteni itt nem engedtek. A Magánépítési Albizottság hozzájárult ehhez 1930. január 20-án, a Fővárosi Tanács pedig jóváhagyta a módosított tervekkel január 29-én.⁸²

1930. május 9-én újra módosított tervek engedélyezését kérte a Corvin Áruház Rt. az adminisztrációs épület pincéjére, földszintjére, I. és II. emeletére. Vasbetontervezőként Folly Róbertet nevezték meg. A Fővárosi Tanács június 10-én jóváhagyta a módosított tervekkel.⁸³

1930. szeptember 12-én kérte a Corvin Áruház Rt. még egyszer módosított tervek engedélyezését az adminisztrációs épület pincéjére és földszintjére. Ezeknek a szinteknek az alaprajzait mellékeltek a régi iratokon és terveken kívül. Tervezőként Reiss Zoltánt nevezték meg. A polgármester 1930. szeptember 23-án jóváhagyta a módosított tervekkel.⁸⁴

Az egykor a Fővárosi Tervtárban található, ma már csak másolatokból ismert tervrajzok között az adminisztrációs épülethez készült módosított tervek is voltak. Minthogy ezek datálatlanok, nem tudjuk megállapítani, melyik, fent említett módosításhoz tartoznak. Az ismert módosított tervek között található egy pincealaprjz és metszetrajzok. A pincealaprjz annyit árul el, hogy az eredetileg tervezett tartalékraktárak helyére egy nagy konyhát és személyzeti kantint terveztek. A fent említett, másolatból ismert tervrajzok között datálatlan homlokzatrajzok is találhatóak, amelyek közül egy-egy a Corvin Áruház és az adminisztrációs épület teljes Somogyi Béla utcai és Márkus Emília utcai homlokzatát ábrázolja, és egy az adminisztrációs épület Stáhly utcai homlokzatát ábrázolja a megépült formában.

Egy 1931-ben megjelent cikk szerint: „A földszinten és 3 emeleten elhelyezett 53 osztályban – melyek 13200 négyszögmeternyi területet foglalnak el – 41 nagy

⁸⁰ BFL IV. 1407. b. 172783/1929-III.

⁸¹ BFL IV. 1407. b. 134702, 172783/1929-III.

⁸² BFL IV. 1407. b. 189557/1929-III.

⁸³ BFL IV. 1407. b. 77680/1930-III.

⁸⁴ BFL IV. 1407. b. 142629/1930-III.

kirakat, kb. 600 alkalmazott” dolgozik az áruházban. A cikk a következő osztályokat és éttermeket sorolja fel:

Földszint

Étterem, Rövidárúk, Szalagok, Csipkék, Női divatárúk, Zsebkendők, Ernyők és botok, Férfikalapok, Úri divatcikkék.

Étterem, Harisnyák, Kesztyűk, Tricot-árúk, Reformnadrágok, Információs-fülke.

Étterem, cukorkák, tea és kakaó, Gramofon, Illatszerek, bőrápolási cikkek stb., Kötöttárúk, Ékszerutánszatok, Utazási cikkek, Bórdíszműárúk.

I. emelet

Pamut- és lenárúk, Mosószővetek, Szabásminták, Fürdőcikkék, Női fehérneműek, Gyermekfehérneműek, Kötények, Ágyneműek, Fűzők stb.

Női ruhaszővetek, Selymek, Bársonyok, Asztalneműek, Photomaton, Phonomaton, Női kabátok és ruhák.

Férfi ruhakelmék, Női kalapok, Gyermekkalapok, Menyasszonyi fátyolok, koszorúk, Gyermekruhák.

II. emelet

Lakberendezési cikkek, Szőnyegek, Amerikai soda-fountain, Tea-, tej- és kávéivó, Iparművészeti cikkek, Maradékotok, Női-, férfi- és gyermekcipők, Kézimunkák, hímzőfonalak, horgolócérnák, Női lakk-, férfi- és gyermekcipők.

III. emelet

Játékárúk, Játékbabák, Üveg- és kristályárúk.

Kályhák- és tűzhelyek, Porcellán-, és kőedények, Világítási cikkek.

Kis vasárúk, Háztartási cikkek, Evőeszközök, Zománcedények (sz. n. 1931: 93-95).

A fent idézett cikk a következő osztályok képeit közli: „Férfikalapok, földszint; Illatszerek, kozmetikai cikkek, földszint; Utazási cikkek - Bórdíszműárúk földszint; Női konfekció I. emelet; Női kalapok I. emelet; Női fehérneműek I. emelet; Cipők II. emelet; Étterem földszint; Utazási iroda - Színházjegyek - Pénzváltás földszint” (sz. n. 1931: 91-95).

A Corvin Áruház épületének homlokzatát hatalmas transzparenszekkel díszítették, amelyeket - ahogy a kirakatokat is - jelentős művészek terveztek, mint: Feiks Jenő (1878-1939) festő, Pólya Tibor (1886-1937) festő-grafikus és Faragó Géza (1877-1928) festő, grafikus és iparművész (sz. n. 1928B: 287). A főhomlokzat dekorációi közül többnek a fényképe megjelent a korabeli sajtóban, így

például a *Tolnai Világlapjában*: a „14 NAPOS TÉLI CORVIN VÁSÁR” (sz. n. 1930: 19) vagy a „CORVIN MAGYAR HETE” (1930/20. szám: 19), illetve a „CORVIN FEHÉRBEN” (1930/13. szám: 18. és 1931/12. szám: 19.). Más esetben képek is megjelentek a homlokzaton, ilyen volt például – szintén a *Tolnai Világlapjában* – az edényvásár dekorációja (1932/11. szám: 44) vagy az áruház személyzete összes tagjának arcképe alkotta fríz, hirdetve: „809-en várjuk önt” (1935/30. szám: 4). Az áruház főbejárata fölötti, a fenti dekorációkhoz képest kisméretű, „Corvin” felirat ibolyalila fényben világított éjszaka (sz. n. 1930: 19).

A Corvin Áruház átalakítása 1966-ban

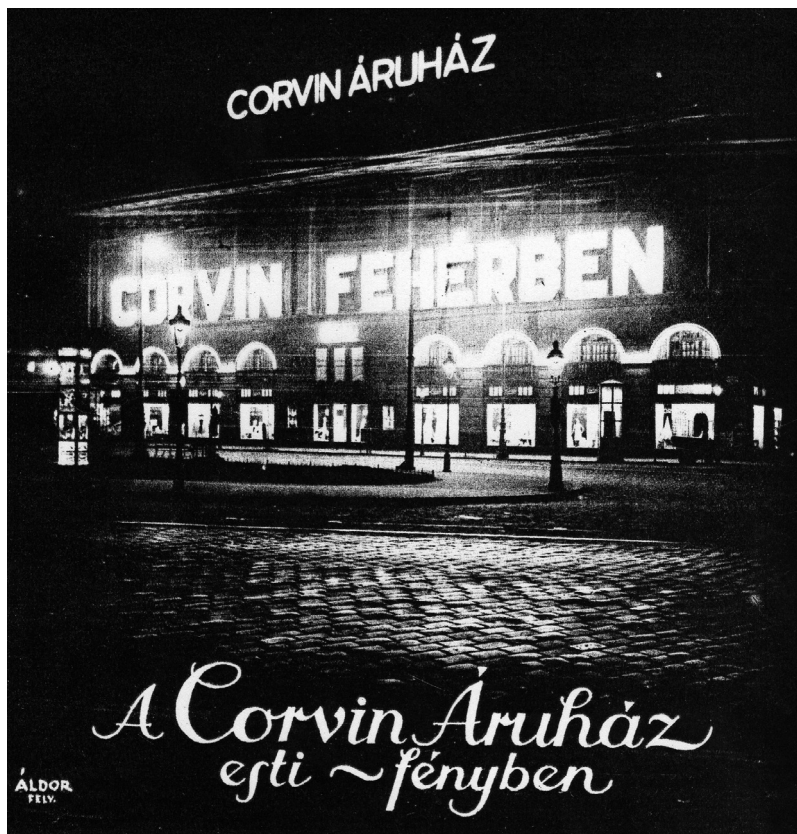
1966 júliusában értesítette a *Budapest* folyóirat az olvasóit, hogy a Corvin Áruház:

Új homlokzatot kap az év végéig, holland, úgynevezett luxfer műanyagból, amelyen nem rakódik le a porréteg, s fényes külsejével bizonynal a Rákóczi úti főútvonal díszére lesz. A belső rekonstrukció is megkezdődik – a Blaha Lujza tér rendezésével egy időben –, de az áruházat nem zárják be, fokozatosan építik át egy-egy részlegét. Mire mindez megvalósul, a Corvin nemcsak az ország legnagyobb, hanem legszebb áruháza is lesz (sz. n. 1966: 16).

Az idézett cikkben közölték a Batka István⁸⁵ készítette új főhomlokzat tervrajzát is. E tervrajz szerint burkolták be az épület Blaha Lujza térre néző főszárnyát, „ablaktalan fémdobozzá alakították” (Ferkai 2001: 219). A főhomlokzati architektúra, domborműveivel együtt, ma is megvan a burkolat alatt, ahol létrákon megközelelhető pallókon lehet közlekedni. Az oldalhomlokzatokat és a hátsó homlokzatot nem burkolták be, de egy átépítés során az eredeti architektúrát egyes helyeken, főleg a Márkus Emília utcai homlokzaton eltakarták, illetve megszüntették (Batka 1966: 24–26).

Ahogy az 1930-as években, úgy az 1960-as években is az új homlokzat fő attrakciója a fényreklám volt. Amíg az 1930-as években a hatalmas feliratok világító

⁸⁵ Batka István (1927–1980) építész és festő. Munkahelyei: Székesfehérvár, Állami Építőipari Vállalat (később FÁÉV); az Építésügyi Minisztérium Iparigazgatósága; a Belkereskedelmi Minisztérium Tervező-Kivitelező Vállalata; a LAKÓTERV és végül a Típustervező Intézet. Művei: Kék Duna Áruház (Dunaújváros); a győri állami áruház; a tapolcai állami áruház; a pápai állami áruház; Corvin Áruház átalakítása (Budapest); kereskedelmi és szolgáltató központ (Újpalota); Szentendrei Bevásárló Központ, amelyért 1975-ben Ybl Miklós-díjat kapott. Festőként Molnár C. Pál és Varga Nándor tanítványa volt (Callmeyer 1980: 64).

betűi hoztak nagy újítást, addig az 1960-as évek új homlokzatán Magyarországon először megjelent a mozgó fényreklám (sz. n. 1969: 46).

A főhomlokzati szárny architektúrája megmaradt a burkolat alatt, tehát bármikor helyreállítható lenne, viszont az áruház belső terei, különösen az üvegtetővel fedett központi udvar átalakításával óriási kárt okoztak, kiváló szobrászok domboorműveivel díszített, nagyszabású belső teret pusztítottak el.

Összefoglalás

A Corvin Áruház és adminisztrációs épülete megnyitásakor és azután évtizedekig Budapest legnagyobb alapterületű áruháza volt. Mérete ma is impozáns, bár korunk bevásárlóközpontjai jóval túlszárnyalták azt. Az áruház Budapest legforgalmasabb pontján, a város bevásárló tengelyei, a Rákóczi út és a Nagykörút kereszteződésénél,

a Blaha Lujza téren áll. Elhelyezkedése tehát ideálisnak bizonyult, hogy Budapest legnépszerűbb áruházává, sőt egyik legendás helyszínévé váljék. Reiss Zoltán építész, az épület tervezője bejárta Németországot, és tanulmányozta áruházait. Az építéstörténetből kiderül, hogy az általa tervezett modern megoldásokat, amelyeket külföldi példák nyomán alkalmazott, először nem engedélyezte a Fővárosi Tanács. Később azonban sikerült meggyőzően bizonyítania az építetőknek, hogy az új megoldások nagyobb biztonságot nyújtanak a tanács által előírt korábbiaknál. Ami a homlokzati architektúrát illeti, Ybl Ervin figyelt fel először arra, hogy az kettősséget mutat. A főhomlokzat és a csatlakozó kéttengelyes oldalhomlokzati szakaszok klasszikus építészeti elemek felhasználásával épültek, amelyeknek három emeletet összefogó pilaszterei és az azok fölött emelkedő erőteljes balusztrádos koronázópárkány révén a homlokzat mintájaként az érett reneszánsz építészeti nagyszabású palotahomlokzatait és a Louvre kolonnádot nevezte meg Ybl Ervin. A főhomlokzat klasszicizáló architektúrájával szemben az oldalhomlokzatok (illetve a cikk születésekor még nem álló adminisztrációs épület homlokzatai) határozottan más jellegűek, Ybl Ervin szerint: „Itt a főhomlokzat kötöttségét szabadabb csoportosítás, tagolás váltja fel, melyben már a belső helyiségek különböző természete is jobban kifejezésre jut. [...] Ez sokkal modernebb hang, mint a palotarész klasszicizmusa, melyet a szobrászi díszek eltérő jellege és szabadabb elhelyezése is kifejez” (Ybl 1926: 5–6).

A klasszicizáló főhomlokzat és a modernebb oldal-, illetve hátsó homlokzatok – véleményünk szerint – külföldi áruházak homlokzatai után igazodnak. A főhomlokzat erősen emlékeztet a londoni Selfridges Áruház (1909) homlokzatára, amelyen az alacsonyabb földszint fölött több szintet átfogó ión féloszlopok sorakoznak, és az ezek közötti felületet szinte teljesen kitöltik az ablakok. A féloszlopok párkányt tartanak, amely fölött még egy alacsony szint húzódik, kisebb méretű ablakokkal. A tekintélyes koronázópárkány fölött balusztrádos mellvéd emelkedik. A középtengelyt a homlokzati oszlopsor ritmusának megbontásával hangsúlyozzák. A londoni áruház főhomlokzata jóval hosszabb a budapestiénél, de fent leírt architektúrája sok szempontból a Corvin Áruház mintájának tekinthető. A Selfridges Áruházat a felhőkarcoló- és áruház-specialista Daniel Burnham tervezte, így nem csak London, de közvetetten Amerika áruház-építészeti stílusvilága is megjelenik a Corvin Áruházon. Az amerikai és a brit építészetben az 1900 körüli évtizedek klasszicizáló stílusvilága a párizsi École des Beaux-Arts hatását mutatja.

A Corvin Áruház oldal- és hátsó homlokzatainak hangsúlyos függőleges tagolása viszont a berlini Wertheim Áruház (Alfred Messel, 1896-tól több fázisban) és az ennek hatására tervezett számos egyéb német áruházépület hangsúlyosan vertikális tagolású homlokzati megoldásait juttatja eszünkbe, amelyek a századforduló legelőremutatóbb megoldásai közé tartoznak. Így kissé ellentmondásos módon, de az 1920-as évek Magyarországot tekintve talán nem meglepően, az

oldal- és hátsó homlokzatok modernebbek a főhomlokzat elegáns klasszicizáló-reneszánszos stílusvilágánál.

Az áruház eredeti udvarának építészeti formavilága különbözik a homlokzatok stílusvilágától. Az itt alkalmazott stílus leginkább az art décohoz áll közel. Az udvar világosságával, arányosságával és értékes szobrászati díszével eleganciát tükrözött. A Corvin Áruház az 1920-as évek magyar építészetének jelentős alkotása, épülete a századelő legjelentősebb áruházépületeivel tart rokonságot. Mára a belső csak kismértékben, a homlokzatok többé-kevésbé őrzik eredeti formájukat. Bár a főhomlokzatot fedő modern burkolat a maga nemében építészettörténeti és várostörténeti érték, mégis érdemes volna eltávolítani és restaurálni, illetve rekonstruálni a Reiss Zoltán tervezte főhomlokzatot és az oldalhomlokzatokat, de az egykori felülvilágítós udvar visszaállítása is meggondolandó.

Képek forrása

1. Az Apolló épületének főhomlokzata. FSzEK Budapest Gyűjtemény Fotótár PAZ 020509
2. A Corvin Áruház. *Tolnai Világlapja* 1926/15: 41.
3. Reiss Zoltán arcképe és a Corvin Áruház képei. *Tolnai Világlapja* 1926/13: 11.
4. Beck Ö. Fülöp domborművei a nagy udvarban. *Magyar Iparművészet* 1926/1-2: 18.
5. Corvin fehérben. *Tolnai Világlapja* 1931/12: 19.

Források

BFL: Budapest Főváros Levéltára

IV. 1205. d. Pesti telekátírási jegyzőkönyvek, 18. kötet, 268.

IV. 1407. b. Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai:

1705/1907-III.,	106246/1907-III.,	152690/1907-III.,	213586/1907-III.,
94126/1908-III.,	142906/1908-III.,	283589/1908-III.,	9682/1909-III.,
44398/1909-III.,	45385/1909-III.,	50239/1909-III.,	58466/1909-III.,
88577/1909-III.,	19040/1911-III.,	21046/1911-III.,	58254/1911-III.,
132245/1911-III.,	97429/1912-III.,	104431/1912-III.,	137245/1914-III.,
92706/1915-III.,	23241/1916-III.,	33370/1916-III.,	43817/1916-III.,
65887/1916-III.,	120424/1916-III.,	120425/1916-III.,	52985/1917-III.,
83591/1917-III.,	92769/1917-III.,	95828/1917-III.,	22523/1918-III.,
146464/1918-III.,	167592/1918-III.,	39918/1919-III.,	15233/1920-III.,
19232/1920-III.,	62876/1921-III.,	119983/1921-III.,	119984/1921-III.,
128877/1921-III.,	130948/1922-III.,	134588/1922-III.,	144577/1922-III.,
150793/1922-III.,	550/1923-III.,	19320/1923-III.,	137904/1923-III.,

156771/1923-III., 44918/1925-III., 57084/1925-III., 12569/1926-III.,
84649/1929-III., 112250/1929-III., 134702/1929-III., 172783/1929-III.,
189557/1929-III., 77680/1930-III., 142629/1930-III.

XV. 37. c. Pesti telekkönyvi iratok: 5689, 5690, 5691. sz. telekkönyvi betét

Irodalom

- Batka István [B/atka/ I/stván/] 1966: A Corvin Áruház rekonstrukciója. *Műszaki Tervezés* 8: 24–26.
- Callmeyer Ferenc 1980: Batka István 1927–1980. *Magyar Építőművészet* 5: 64.
- Gerle János – Kovács Attila – Makovecz Imre 1990: *A századforduló magyar építészete*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Ferkai András 2001: *Pest építészete a két világháború között*. Budapest: Modern Építészetrért Építészettörténeti és Műemlékvédelmi Kht.
- Fabó Beáta 1997: A moziépítészet és a város. *Budapesti Negyed* 2–3: 191–231.
- Magyar Bálint 1966: *A magyar némafilm története 1896–1908*. Budapest: ÉM Építésügyi Tájékoztató Központ.
- sz. n. [1926]: *Szent István-napi emlékalbum*. Budapest. 17–32, 91–96.
- sz. n. 1928a: Csernoch János dr. és a Kasselik-alapítvány. In Tóth László (szerk.): *A magyar élet képeskönyve*. Budapest: Központi Sajtóvállalat. 236–237.
- sz. n. 1928b: Világvárosi Áruház. In Tóth László (szerk.): *A magyar élet képeskönyve*. Budapest: Központi Sajtóvállalat. 286–288.
- sz. n. 1930: Megtalálták a „bölcsek követ” a Blaha Lujza téren. *Tolnai Világlapja* 1930/4: 19.
- sz. n. 1931: *Corvin Áruház*. Szent István ünnepe Magyarországon. Budapest. 91–95.
- sz. n. 1937: *Ujság*. Budapest, 1937. III. 14.
- sz. n. 1966: Az ország legnagyobb áruháza. *Budapest* IV/4. (1966. július): 16.
- sz. n. 1969: Modern fényreklám a Corvin Áruházon. *Budapest* VII/5. (1969. május): 46.
- Ybl Ervin 1926: A Corvin-Áruház. *Magyar Iparművészet* 1–2: 3–20.
- Zádor Anna – Genthon István (főszerk.) 1968: *Művészeti lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MAGYAR SZEMLE

K é t h a v o n t a   a z   e g é s z   l á t ó h a t á r

ILLYÉS GYULA: Atlantisz sorsára jutottunk – Részlet az 1956-57-es titkos naplóból • GRANASZTÓI GYÖRGY: Két Európa • TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ: Gaullé-izmus és Európa • MICHEL ANFROL: De Gaulle élő emlékezete • MISKOLCZY AMBRUS: Egy román gondolkodó karrierje a két világháború között • FÁY ZOLTÁN: Ferenc pápa Igen-jéről • GRÓH GÁSPÁR: Görgey Artúr, a realitás rajongója • BALOG ZOLTÁN és BIHARI MIHÁLY búcsúbeszédei Pozsgay Imréről • RÉVÉSZ EMESE Kovács Tamás képeiről

Katharina Roters - Szolnoki József

Tetovált házak, avagy a gulyáskommunizmus ornamentikája

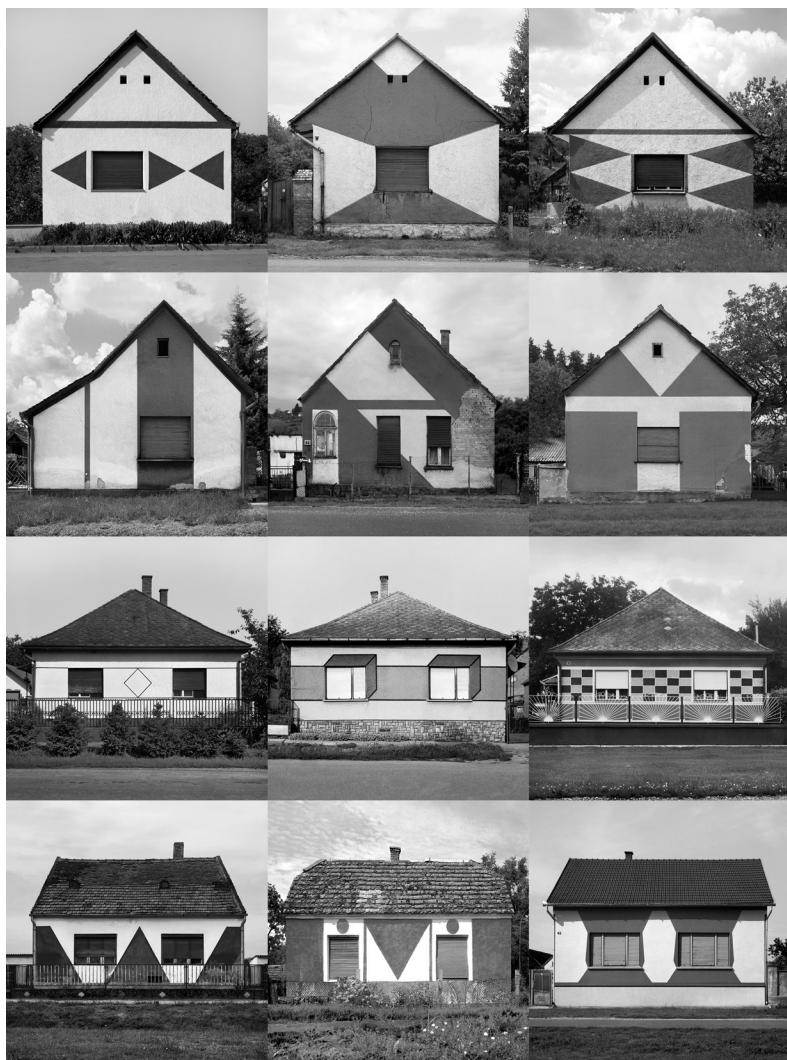
*„Egyre sokasodik azoknak a művészeknek a száma,
akik tudtukon kívül vagy eltökélt szándékkal munkálkodnak
az általam javasolt planetáris folklór megteremtésén”*

(Vasarely 1983 [1970]: 15).

Bevezetés

Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy a magyar posztfolklor kapart kőporos homlokzatzdíszítésének formanyelvén keresztül mutassuk be a 20. századi történelem egyik jelentős időszakának, a Kádár-korszaknak néhány uralkodó eszméjét. Mikrotörténelmi stratégiáknak megfelelően kutatásunk reprezentatív példák helyett a szőnyeg alá söpört „limlomot” teszi a vizsgálat tárgyává. Értelmezésünk során a felhasznált eszmék kombinációja azonban inkább intuitív, mintsem szigorú tudományos tézist képvisel. A sajátos dolgok megismerésének örömeiből fakadó gondolatkísérletünk barkácsolt teóriaépítészet, amely - képletesen szólva - egy töről fakad a tárgyául választott spontán díszítő gyakorlattal. Azt a tézist viszont határozottan képviseli, hogy a Kádár-korszakbeli vidéki kockaházak díszítései egy sajátos és egységes formanyelvet tükröztek, amely a rendszerváltás utáni évtizedben tűnt el véglegesen (1-2. ábra).

Kiindulási pontunk a 2003-2012 között az ország nagyobbik részét lefedő túraútvonalon egy képzőművészeti projektként kivitelezett, közel ezer házportrét felölelő fotódokumentáció volt, amelyet megfelelő rugalmassággal reprezentatívnek tekinthetünk. Egy Németországból érkezett „idegen”, egy külső szemlélő tekintete kellett ahhoz, hogy a „benszülöttek” számára érdektelen, láthatatlan jelenséget, a Kádár-korszakbeli Magyarország családi házainak változatos díszítő

1. ábra

motivumrendszerét a tudományos diskurzus számára is tárgyalhatóvá tegye. Az analóg technikával készített fotók homlokzatábrázolásai a digitális utómunka során – a redundáns elemek (villanydrótok, antennák, a növényzet stb.) eltávolítása által – úgynevezett *tiszta jelekké* alakultak át. Az esztétikailag absztrahált épületportrék tipológiája 2014-ben (jellemző módon) egy külföldi kiadó gondozásában jelent meg (Roters szerk. 2014). Ez a kötet reményeink szerint – Owen Jones 1852-ben kiadott mintakönyvéhez, a *Grammar of Ornaments*hez hasonlóan – lehetővé teszi

2. ábra

a kapart kőporos díszítőgyakorlat önálló vizsgálatát. Míg azonban Jones a civilizáció fejlődésének szemléltetése érdekében a különböző kultúrák díszítő elemeit az eredeti hordozófelületükről leválasztva tette egymással összehasonlíthatóvá, addig a *Hungarian Cubes* - Korbinian Aigner és a Becher házaspár nyomdokain haladva - a spontán építészet alapanyagából konstruált tipológiát rendezti egyfajta fiktív fejlődéstörténetté. Az alulurbanizált világ vizuális kódjainak teljesebb megértéséhez elengedhetetlen, hogy azt a különböző tudományterületek narratíváinak komplex

keretei között tárgyaljuk. Így az obligát építészet-, gazdaság- vagy kultúrtörténeti aspektusok mellett legalább annyira fontosak lehetnek a tudásszociológia vagy a pszichoanalízis perspektívájából adható jelentések is. Hiszen annak ellenére, hogy a sátortetős kockaház a vidék modernizációjának szimbólumává vált, a korszak kőporos formanyelvéről – azaz a magyar posztfolklor egyik legfontosabb kulturális gyakorlatáról – rendkívül keveset, majdhogynem semmit sem tudunk.

Az ornemens kulturális pozíciója

A díszítési gyakorlat kultúrtechnikája egy „konstruktív tevékenységből származó önálló és központi kulturális teljesítmény” (Gleiter 2002: 22–23). Az ornemens a technikai tudásnak szimbolikus jelleget ad. Egy olyan áttételről van itt szó, amely – nemcsak a részben animális, részben misztikus természet és a kultúra mesterségessége között közvetít –, hanem *rendszer* teremt, amelyben „a kozmikus törvényei okán az általános (világ)rend tükröződik vissza” (Sempert idézi Leeb 2013: 31).¹ Ami azonban a kultúraképzés folyamatában még elfogadott, sőt a származástan eredet-diskurzusainak visszatérő pontjaként konstruktív, immanens elemnek számít, az a huszadik század első felében a felgyorsult iparosodás modernista kultúraelméletei számára már csupán egy felesleges, megvetendő és meghaladott hagyományrá vált. Ennek megfelelően – a nemcsak szakemberként, de művészetelméleti íróként is a modern építészet úttörői közé sorolt – Adolf Loos egyik alaptétele szerint a kultúra fejlődésének csúcspontja egyet jelent az ornemensek minden használati eszközről való eltávolításával: „A mai ornemens nem függ össze a világrenddel” (Loost idézi Böhringer 1995: 13). A modern ember számára a racionalitás csúcán az ornemens elveszíti kultúraképző funkcióját, és a „kultúra immanens stilisztikai elemévé válva” már csak *degenerál és mérgez* (Gleiter 2002: 82). Loos racionális rendjében már maga az ornamentika válik az „elfojtás áldozatává” (Gleiter 2002: 47). Tehát ha eredetileg „az ornemens az elfojtott ösztönök helye”, azaz „az ösztön elfojtása az ornemens szimbolikus formájában találja meg a maga hiposztázisát” (Gleiter 2002: 23–25), akkor – Loos Freudra támaszkodó elmélete szerint – az egész emberi kultúra az ösztönök szublimációjának az eredménye. Az *Ornemens és bűnözés* címmel megjelent, nagy karriert befutott, 1908-as írásában a következő megállapításra jut:

¹ Sempert ornamentika-fogalma a görög *kosmos* szó jelentéstartományához tartozik: a (világ)rend teljességére, a díszítés és a becsület, illetve a tisztesség kapcsolatára utal.

a pápuák tetoválják a bőrüket, kidíszítik a csónakjaikat, evezőiket, mindenüket, ami csak kezük ügyébe kerül. De ők nem bűnözők. Ellenben a modern, tetovált ember, bűnöző vagy degenerált (Loos 1908).²

Tehát míg a tetoválásnak a pápuáknál még kultúráképző szerepe volt, hiszen segítségével alakították át a természetes (anatómiai) testet kulturális testté (Pallag 2005: 110),³ addig a modern társadalom számára a kulturális fejlődés revízióját testesíti meg, mivel összemossa a hosszú kultúráképző folyamat során a szubjektív és az objektív világ, azaz a természet és a kultúra között kialakult határokat (Gleiter 2002: 59). Az ornemens eredeti, természet és kultúra közötti közvetítést biztosító szerepe változott Loosnál az épületek homlokzatának – társadalom és egyén közötti – közvetítő funkciójává, és a túldíszített, de jelentésüket veszített homlokzatok kritikájává, majd egyszerűsítésévé. A külső fehér homlokzat maszkként védi a privát belső dúsan díszített, individuális terét (Gleiter 2002: 78). De a loosi homlokzat⁴ – egyebek mellett – nevelő célzatú dísztelenségében a fehér fetiszizálása által megvalósított higiénia kulturális rasszizmusba hajló fölénye is tetten érhető (Leeb 2013: 136). A nemes vadember, a primitív egzotikus stigmája a kiindulópontja annak a patetikus evolucionista narratívának, amelyből a modern fehér ember önnön mitológiáját megkonstruálta (Franke–Albers 2012: 8).

Ez a folyamat jól nyomon követhető abban is, ahogyan a primitív népekkel való találkozáskor az újkor tengerészeinek közvetítésével az európai civilizáció újra felfedezte a tetoválás gyakorlatát.⁵ A leendő gyarmatról hazahozott „szekularizált

² Loos itt Cesare Lombroso gondolataira támaszkodik, miszerint a tetoválás veleszületett degeneráció, azaz az elsősorban alsóbb osztályokban elterjedt atavizmusból eredő bűnözési hajlam csalhatalan jele. A tetoválás azonban nem csupán a legalacsonyabb, „törvényen kívüli” rétegben terjedt el. Loos „degenerált nemeseknek” hívja a magasabb társadalmi körök prominens tetováltjait. E logika szerint Széchenyi István ugyanúgy ebbe a kategóriába sorolható, mint a szívek királynője, Sissi vagy Horthy Miklós kormányzó.

³ Pallag itt Lévi-Strauss Amazonas mentén élő kaduevo törzs arc- és testfestésétét tárgyalja. Lévi-Strauss Sánchez Labrador jezsuita misszionárius 1760–1770 között írt feljegyzéseire hivatkozik. A szerzetes riasztónak látta, hogy megvetik a Teremtő művét, megváltoztatják az arc külsejét. A kaduevók erre azt válaszolták, hogy aki nem festi magát, az nem ember, aki megmarad természetes állapotában, az nem különbözik az oktalan állattól.

⁴ Az 1910-ben átadott, a sajtó által „meztelen felsőtestűnek”, „altest nélkülinek”, „csatornafedlészernének” titulált, bécsi Michaeler téri Loos-ház dísztelen fehér homlokzata valósággal sokkolta a konzervatív publikumot. Ferenc József császárt például bizonyos tudósítások szerint annyira felháborította a „szemöldök nélküli ház”, hogy beszegeltette a Hofburg rá néző ablakait, s az arra eső kijáratot sem használta soha többé (Gleiter 2002: 51).

⁵ Cook kapitány a második útjáról 1775-ban egy Omai nevű, dúsan tetovált „vademberrel” tért vissza. Omai az úri szalonoktól a vásárokig mindenhol bemutatta a tetovált testét a kíváncsi közönségnek,

tengerész-zarándok bőrkép-devóció” a 19. század végére – miközben a „nemes vademberből” „egzotikus bennszülött” vált – a bűnösök megjelölésének tradíciójába illeszkedve „törvényen kívüli” stigmává válik (Schüttpelz 2012: 116–118).⁶ Az önjelölés „szubverzív praxisának” segítségével a stigmatizáltak „exklúzióját egyfajta exkluzivitásba” fordítja át a stigmatizált, vagyis a modern kor ezen gyakorlatát is egyfajta ellenállás hívta életre (Schüttpelz 2012: 123).⁷

A modern tetovációt, akárcsak a homlokzat díszét, degenerált bűnként elutasító Loos életművében talán egyetlen kivétel annak a hosszú, horizontális fekete-fehér csíkokkal tagolt épületnek homlokzata, amelyet Josephine Baker számára tervezett. Baker egy banánszoknyácskában, szinte meztelenül hódította meg a nyugati fehérek világát. Egzotikus és erotikus fekete nőként a kor egyik leg híresebb sztárja lett. „Loos tetováta, erotikus ösztönnel öltöztette fel” ezt az 1927-ben tervezett, azonban soha meg nem valósult épületet (Threuter 2006). És itt – ahol az erotika, a tetoválás, a primitívek és a bűnözők a századfordulón egyre többet kerülnek egy asszociációs hálóba – fokozatosan válnak tisztábbá az említett beszédmód erővonalai: a nyugati és fehér civilizáció elsőbbségének képzete, a társadalom peremcsoportjainak azonosítása a vadak és a barbárok kultúrfokával és a modern biopolitika higiénia-diskurzusa (Leeb 2013: 134). Loos kultúrteóriájában láthatóvá válik, hogy mennyire interiorizálódott a koloniális diskurzus a gyarmattalan nyugat gondolkodásmódjában is. Loos a monarchia polgáraként nemcsak növekvő gyanakvással figyelte a Balkánról Bécsbe áramló olcsó munkaerő általi „akut proletarizációt”, hanem át is vette azt a szemléletet, amely a Balkánt „Európa indián territóriumaként” jelölte meg (Leeb 2013: 133).⁸ „Minél alacsonyabban áll egy nép, annál tékozlóbban bánik a díszítéssel és az ékszerekkel. [...] Nekünk azonban le kell győznünk a belső indiánt magunkban” (Loos idézi Leeb 2013: 181).

Ebben a modern rasszista pozícióban a tetovációval stigmatizált indián, a fekete, a primitív, a barbár, a pápua mind a visszamaradottság megtestesítői voltak, és

---

ami a voyeurizmus és a megvetéssel vegyes félelem pólusai között ingadozva az „egzotizmus” stigmájával látta el őt.

⁶ Schüttpelz értelmezésében a huszadik század börtöneiben önmagukat tetováló elitéltek önjelölése a társadalomtól – azaz a letelepedett, engedelmes polgároktól – történő önkéntes elhatárolódás egyik legfontosabb eszköze is egyben.

⁷ Klasszikus példaként Schüttpelz az Edo-kor sógunátusa által izolált Japánt hozza fel. A külvilágtól csaknem 250 éven át teljesen elzárt ország szamurájai megtiltották a társadalmi hierarchia legalján lévő, ugyanakkor vagyonosabb kereskedő réteg számára a díszek viselését. A kereskedők az egész testet elborító, eltávolíthatatlan tetoválási kultúrával válaszoltak erre a kirekesztésre (Schüttpelz 2012: 133). Tehát azt a tetováló gyakorlatot, amely a polinéziai mellett talán a legnagyobb hatással volt az újkori tetoválás esztétikájára, szintén egyfajta ellenállás hozta létre.

⁸ Leeb Krawagna gondolatait tárgyalja (Krawagna 2010), Krawagna pedig Todorova gondolatmenetét ismerteti (Todorova 1999).

mint ilyenek felcserélhetőek a törvényen kívüli degeneráltakkal. Tehát Loos egy olyan belső indián rezervátumként tekint a Balkánra, ahol a bennszülöttek még az önnön tiszta ősiségük primitív keretei között élik életüket.

Építészet a magyar falu-város viszonylatban

Körülbelül ezzel egy időben hirdette meg Magyarországon a kor egyik meghatározó építész, a bajor gyökerekkel bíró Lechner Ödön a népi mintákon alapuló, önálló magyar formanyelv megalkotásának programját. Loossal ellentétben Lechner szerint az önálló nemzeti formanyelv által tudjuk asszimilálni a „kulturálisan alacsonyabban állókat”, és segítségével vagyunk csak képesek önálló kultúrpozíciót kialakítani, érvényesülni az európai népcsaládok körében. Ez az a pont, ahol a művészet és a politika találkozik. Szembeötlő azonban az az emancipatórikus párhuzam, ahogyan Lechner a történelmi Magyarország különböző nemzetiségű kisebbségeiben találja meg a saját indiánjait, miközben a „mag-kultúra” Európa-kompatibilissá tételének eszközét a nemzeti formanyelv fikciójában véli feltalálni.⁹

A kor építészei a népi kultúra felé fordulván a szinte mozdulatlan évszázadok paraszti építészetének egyfajta időn kívüli változatlanságával találták szembe magukat. A nép újonnan megtalált kultúrája egyfajta kettősséget váltott ki a városból érkezett felfedezőkhöz. Egyrészt a saját identitásuk szerves részét vélték megtalálni benne, másrészt azonban egy, az urbánus léttel összeegyeztethetetlen, idegen földrészre érkeztek. Ezzel párhuzamosan a városok rohamos modernizációjával egyre nyilvánvalóbbá vált a késleltetett polgárosodás útjára lépett parasztság, illetve a vidék behozhatatlan lemaradása, amely a falu állandósult válságának elhúzódó átmeneti állapotát eredményezte. A falu „távolodó és egyre egzotikusabbá váló” (Sinkó 2006: 24) kultúrájának dualista értelmezésében tetten érhető a gyarmatosító modernitás eredet-diskurzusának interiorizációja, ahol a modern város a vidék kvázi belső gyarmatának primitív bennszülötteihez kapcsolt autentikus illúzióból kiindulva hozta létre saját identitáskonstrukcióját. A paraszt azonban nem volt többé természeti lény, mivel a polgárosodás útjára lépett. A hagyomány vegytiszta folytonossága megszakadt, és az örök falu képzete is szertefoszlott.

Az 1848-as jobbágyfelszabadítás óta halogatott földreform Nagyatádi-féle változata sem hozott igazi megoldást, hanem az aránytalanságokat tartalmazó bir-

⁹ a sors iróniája, hogy a lechneri program egyik emblematikus épületét, az 1896-ban átadott Iparművészeti Múzeumot egyik kritikusa lekezelően „cigány-palotaként” aposztrofálta. Az épületet átadó Ferenc József pedig „tojásrántottához” hasonlította a bejárat sárga kerámiakorlátját. Halála előtt írt önéletrajzában aztán maga Lechner is megemlíti, hogy a kapu kicsit „túl indusra” sikeredett.

tokviszonyok konzerválásán keresztül csak erősítette a parasztság úri-polgári társadalommal szembeni ellenérzéseit. A húszas-harmincas évek népi-urbánus vitája a megkésett magyar fejlődés elkerülhetetlen modernizációjának mikéntjéről folyt. A falu nem beilleszkedni akart a város által megszabott falusi szerepbe, hanem mintha maga is várossá szeretett volna átalakulni.

Így válik a magyar falu polgárosodása nem egyszerű városkövetéssé, hanem a várossal való ellenkezéssé, illetve a falusi szerep fölmondásának a kinyilvánításává. [...] Lázadás van az ilyen követésben, s ezt mind a két fél nagyon jól tudja, vagy legalábbis érzi (Erdei 1974 [1940]: 202).

A „társadalom alá szorult” (Bognár 2005) pária-paraszt falu a „városnak nem öccse, hanem gyarmata volt” (Erdei 1974 [1940]: 155). E kiélezett helyzetből kifolyólag, a második világháború után a Kommunista Párt az úgynevezett *darutollas marxizmus* logikájának megfelelően – annak ellenére, hogy ez tökéletesen ellentmondott az egyik legfontosabb céljának, a magántulajdon eltörlésének – 1945-ben úgy döntött, hogy felosztja a mezőgazdasági nagybirtokokat. A kisparaszti gazdálkodás rehabilitációja azonban csupán egyfajta elterelő hadművelet volt, mivel a kapitalizálódásra hajlamos, retrográd parasztsággal szemben kezdetektől bizalmatlan pártvezetés elképzelésének megfelelően rövidesen megindult a szövetkezesítés, és ezzel szertefoszlottak a vidék önálló gazdálkodásával kapcsolatban szőtt álmok is. A hagyományos, generációk között örökíthető földvagyon szerepét ekkor vette át a ház. Már „az első ötéves terv lakásépítési programja is csak úgy valósulhatott meg, hogy a tervezettnél jóval több lakás épült magánérőből” (Székely 2001: 32). Tehát a magánszektor – pártvezetés által nem koordinálható – „látens munkaerő-kalóriája” (Veres 1981 [1961]: 207), illetve az ezt működtető kaláka – kvázi „ellenkollektívája” (Szijártó 2014: 148) – nélkül tarthatatlan lett volna a tervgazdaság fikciója, azaz maga a rendszer lett volna működésképtelen. Erre az ún. „Nagy Kapocsra” hívja fel Rév a figyelmet a paraszti túlélő stratégiák elemzése kapcsán (Rév 1996: 145). A pártvezetés – annak ellenére, hogy a kispolgár magántulajdona szellemiekben nap mint nap újratermeli a kapitalizmust – „szabadjára engedte a családiház-építést” (Major 1981 [1960]: 199), mert a népgazdaság képtelen lett volna a növekvő demográfiai nyomásból fakadó teljes lakásigény kielégítésére.¹⁰ A gyökeres társadalmi átalakulás következtében – mivel „a paraszti gazdálkodás keretei között kialakult falusi építőhagyomány végleg elvesztette a szabályozó erejét” (Tamáska 2011: 27) – az újonnan formálódó rétegnek az életmódjának jobban megfelelő, új háztípusra volt szüksége. Ebbe a vákuumba robbant mintegy bele a sátortetős kockaház.

¹⁰ Az ötvenes évek végére már háromszor annyi lakást termelt a magánszektor, mint az állami (Major 1981 [1961]: 243).

A kockaház és a korszak házdíszítő gyakorlata

Tamáska a szövetkezeti rendszer stabilizálódásával korrelatív viszonyba helyezte a kockaház típus szinte kizárólagossá válását. „Tízezrével épültek a családi házak lakossági kivitelezésben úgy, hogy az építők minden szükséges eszközben hiányt szenvedtek” (Székely 2001: 32). A „félparaszt-félmunkás” (Tar 1995: 75) – a második gazdaság szereplőjeként – a háztáji segítségével teremtette elő a forrásokat a saját ház építéséhez, amelyet a falu hagyományos, kölcsönös segítségnyújtáson alapuló munkaszervezetének segítségével, kalákában hajtott végre.¹¹ Később már az állam által is támogatott „maszek villák” építése szinte mozgalommá duzzadt. Az átalakuló vidék munkásságának „fele-kétharmada” falun maradt, és egy olyan „tartós, önmagát reprodukálni képes félproletariátus alakult ki, amely fellábbal a bérmunka világában, a másikkal a kispolgári, kistermelői világban állt” (Szelényi 1990: 42). Az ingázó az utóparasztosodás és a polgárosodás közötti, átmeneti életmódjának megfelelően kockaházát „kertes vagy ólas” funkcióval látta el. A gulyáskommunizmus életszínvonal-alkujának következtében a sátoztetős kockaház föliaként terült a rurális tájra, szinte teljesen felülírva azt.¹² Azonban itt fontos megjegyezni, hogy ezen belül jelentős a régebbi építésű, egymentes parasztház bővítményeként létrejött „álkockaházak” aránya is. Ezekben az aktualitását veszített életforma „düledékeihez” tapasztott modernista lakókapszulákban egy átmeneten belüli átmenet valósult meg.¹³

A frissen felparcellázott telkek formája, az építési előírások – azaz milyen távol álljon az épület az utcafronttól és a telekhatártól –, illetve a rendelkezésre álló építőanyagok által kijelölt mozgástér szinte predesztinálta a kockaházat. Számos elmélet kering arról, hogy pontosan milyen közvetítéssel és milyen áttételeken keresztül állt elő, illetve minek a származékaként jött létre ez a bizonytalan pedigrijű háztípus. A hivatalos vélemény szerint „a városszéli munkástelepekről származik, ahol a polgári villák mintájára már a két világháború között is előszeretettel építettek négyzetes alaprajzú, a telek közepére helyezett otthonokat” (Balassa 1997: 307). Ebből kifolyólag a kockaház háttérben feltételezhetően Molnár Farkas Bauhaus-mintaházán, a „Vörös kockán” keresztül a klasszikus modernség őslak-metaforája, a kubus áll. Így e háztípus tulajdonképpen a kortársaknak a Vitruvius óta időről

¹¹ A család, rokonság, barátok és a szomszédság mellett – új elemként – a munkatársak és adott esetben a szocialista brigád is bekapcsolódott az építő munkálatokba.

¹² A korszak szimbólumává vált háztípust a nép „Kádár-kockának” is nevezte.

¹³ A kulturális tehetetlenség ékes példájaként a bővítményeket sok esetben egyáltalán nem használták, hanem olyan „tisza házként funkcionáltak, amelyek redőnyeit állandóan leeresztve tartották, hogy a nap ne szívja ki a bútorok színét” (Tamáska 2008: 105). Az új fürdőszoba kamraként szolgált, és az angol vécé helyett továbbra is az udvari árnyékszékre jártak. A hétköznap pedig a nyárikonyhában zajlott. Aztán megjelent a televízió a tisztaszobában.

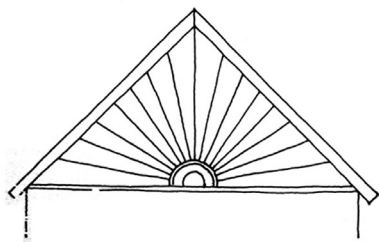
időre felbukkanó őslak-problematikára adott spontán válaszként is értelmezhető. A „nép” tehát nem a hivatalos építészek által a számára létrehozott típustervek közül választott,¹⁴ hanem a rendelkezésre álló minták felhasználásával, a „vadak logikája” szerint, a modernizmust megtestesítő kocka és az ősi sátor összekapcsolásával hozta létre az épületeit, és saját maga barkácsolta azokat össze. Érdemes itt idéznünk egy korabeli kőműves visszaemlékezéseit az építés és a díszítés folyamatáról: „Volt olyan, hogy hárman egy nap alatt fölfalaztunk blokktéglából egy tízszor tízes házat a középső főfallal, az ablakokat, ajtókat behelyezve. De ott volt ám tizenöt segéd is a gazdától” (Szolnoki 2014: 149).

A „legvidámabb barakk” viszonylag rövid idő alatt, meglehetősen magas számban épült, hasonló méretű és formájú homlokzataiból egy olyan gigantikus „vetítővászon” jött létre, amely a *horror vacui* kényszerétől hajtva, a loosi-freudi kultúraelméletnek megfelelően tökéletes felületként szolgált a kultúráképzés folyamatában elnyomottak szimbolikus visszatéréséhez: „25 kiló kell egy négyzetméterre, és fehér cementtel kell megkeverni. Ha meg mintákat akartok bele, akkor azt oxidfestékekkel kell megszínezni. Oxiddal le van festve, egybe van húzva, és akkor vissza van kaparva. Ezért is hívják kapart kőpornak” (Szolnoki 2014: 149).

Az ingázó „optikai tudattalanja” (Benjamint idézi Hornyik 2014: 25) kaleidoszkópikusan abszorbált mindent, ami az útjába került. Az újonnan szemantizálódó homlokzat – a természetet, azaz a saját animizmust a kulturális énhez kapcsolva – a kollektív elnyomott anamnézisének helyszínévé vált. Ez az ornamentika affirmatív módon csatol vissza a tradicionális kontextumba, miközben transzformálva aktualizálja a múlt díszítő gyakorlatát, s ezzel egyben a jelenben veti meg a lábát. Ezért a modernizációs sebességváltás közepette az újonnan formálódó falusi réteg számára nemcsak a kulturális folytonosságot (3. ábra), hanem egy új rendet, orientációt és az önkifejezés lehetőségét is biztosítja egyben. Vagyis: egyszerre individualizál és társadalmasít. Lássuk a már idézett visszaemlékezés egy idevágó, hosszabb részletét:

Aki igazán szereti a sportot, annak a foci a legelső, de én az égvilágon minden sportolónak szurkolok, főleg ha magyar. A vakolat a hetvenhatos Montréali olimpiára készült el. [...] Azt mondja, tudja mit? Kirajzolom az olimpiai lángot! Rajzoljad csak, Mikikém, legalább mindenki ide fog találni, aki akar! [...] Ezt a mintát például homokórának nevezzük. Két háromszög a csúcán találkozik. Mint a homokóra, amikor folyik át rajta a homok. Rengetegen kérték. Több színben. Ennek a szélein egy fél homokóra, azaz fecskefarok van. De

¹⁴ „Az állami tervpályázatokban viszont sehol sem bukkant fel a sátor tetős kockaház. Sem az 1953-ban kiírt »saját ház akció«, illetve a »falusi lakóházak típustervei« című tervpályázatok anyagában, sem az 1956-os dunai árvízvető újjáépítés során” (Prakfalvi 2014: 152).

3. ábra

volt mindenféle, még darázsészkes is. [...] Amiket én itt a faluba készítettem, az mind az én agyamból pattant ki. Mind valamikor voltak az ablakokon ezek a rolók [sic!]. Ezek fémből voltak. Városokba, régi üzleteken, még itt-ott találni ilyet. Tehát, hogy le van húzva földig a roló. Még ezt is leutánoztuk, mintha be volna zárva az ablak. [...] Csak azért tettük rá, hogy ne legyen csupasz. Először megcsináltuk a két hosszút, és akkor láttuk, hogy mennyi marad, és akkor próbáltuk úgy, hogy egy kicsi mindenhova jusson. Ne egy rakásra az egész, hanem mindenhova. [...] Hát az az igazság, hogy volt egy tetőfelújítás, és rengeteg cseréphulladék megmaradt, és hát hogy mire használjuk föl? És hát nem akartuk kidobni, és arra gondoltuk, hogy ebből megcsináljuk a lábazat mintáját, meg az ablakközét is. Mindenképpen négyzet alakút szerettünk volna, mert az adja meg az ablaknak a keretet. Az emeli ki az ablakot magát. [...] És amikor színezésre került a sor – ez pár évre rá történt, miután felépült a ház – a kőműves sablonokat hozott, és abból lehetett kiválasztani, hogy melyik mintát kérjük. Mi ezt választottuk. Szüleimnek ez a minta tetszett. Volt körkörös is, de nekik ez tetszett a téglalorma miatt, gondolom. Mert szerették az egyenes dolgokat (Szolnoki 2014: 149).

De nem csak a merőben új reprezentációs sémát kínáló kockaházat szülte a „szociális kényszer”, hanem azt az új formanyelvet is, amely kapart kőporos palimpszesztként felülírta a korábban épített házállomány jelentős részét is, ahogy ezt a Kiskassa sváb parasztházaira a második világháború után rávakolt utcafront is szemléletesen példázza (4. ábra). A folyamat rekonstruálásához feltétlenül szükséges, de alapkutató hiányában csupán feltételezhető, hogy a polgárosodó paraszt

4. ábra

a népviselet két világháború közötti részleges feladását, az úgynevezett „kivetkőzést”, a mézeskalács-építészetnek is nevezett „elidegenedés-mentesítő” (Moles 1975: 30) házdíszítő gyakorlattal kompenzálta; és sejtésünk szerint ez a folyamat érte el zenitjét a múlt század hetvenes éveiben. Az 1848-ban felszabadított, de az emancipációjához szükséges földhöz hozzá nem juttatott jobbágy stigmatizált páriája tehát a Schüttpelz által ismertetett szubverzív önstigmatizációs technika segítségével az őt kirekesztő városi társadalom exkluzióját változtatta exkluzivitássá. Azzal, hogy megjelölte, tulajdonképpen jelentéssel ruházta fel önmagát. A láthatóság által senkiből valakivé, azaz individuummá lett.

1975-ben – jellemző módon a tizenöt éves állami lakásépítési program utolsó évében – a Paksi Atomerőmű munkásai számára épített lakótelep házainak népies motívumok felhasználásával készített díszítései kapcsán robbant ki az úgynevezett tulipán-vita. A diskurzus nem korlátozódott kizárólag a szűken vett építészeti szakmai kérdésekre, hanem általánosabb értelemben, kimondva-kimondatlanul, de magáról a szocialista rendszer csődjéről is szólt egyben. A költséggracionalizált nagyüzemi keretek között épített társasházak esztétikai problematikája azonban nem volt újkeletű, ahogyan azt Major 1951-es hozzászólása is bizonyítja:

Az egyik lakótelepünkön [...] „kocka” lakóházakat terveztek. A terveket illetékesek megvalósításra alkalmasnak találták, s csak amikor felépültek riadtak el a teljes befejezéstől. Az épületekbe ma már laknak is, csak éppen „homlokzatuk” nincs e házaknak, az architektúrájuk meghalt, mielőtt megszülethetett

volna. [...] Mit lehet hát tenni? Meg kell kísérteni a sivár kockákat, hasábokat, a végtelen és unalmas felületeket valamivel feloldani. Jöjjön hát a polgárság „művészetében” oly jól bevált sivárság- és unaloműző felületgazdagítás (Major 1981 [1951]: 68).

Így tehát tulajdonképpen a tulipán-vitában érte el a csúcspontját a Lechnerrel kezdődő, a népi-urbánus vita keretében továbbvitt, a magyar építészet megújításának módja körüli polémia. A Pécs Csoport a szovjet-franchise „socialista tartalom, nemzeti forma” alapsémája által kijelölt kényszerpálya mentén, taskenti mintára hivatkozva, a szatmárcseke-kölcsei temetőben talált csónakos fejfa mintáját nagyította fel lakóház méretűvé, mintegy beváltva ezzel Major 1951-es jóváindulását:

Ezzel egy csapásra két legyet is ütünk, valóban mozgalmassabbá válik homlokzatunk, és egyben haladó nemzeti hagyományainknak is áldozunk. Utóbbiaknál ugyan nem tudjuk, hogy mi a nemzeti és mi a haladó bennük, de a laikusok még kevésbé tudják (Major 1981 [1951]: 69).

A paksi kísérlet során a haladó nemzeti hagyomány egy, a temetőből származó mintát használ fel a házigyári betonelemekből épült panel sivárságának feloldására. Ez a jelentését tekintve már halott elem egyfajta „survivalként” tér tehát vissza az ismeretlen múltból. A kulturális hagyomány utóregzéséről van szó, amely a teljes felismerhetetlenségig megváltozott formában él tovább. A vita tulajdonképpen ennek a látens maradványnak az interpretációs dominanciájáért folyt az „archaikus illúzió” kényszere szülte etnógiccs, és „a népi kultúra humánus tartalmú forrásából” merített „élő népi szemlélet” végpontjai által kijelölt szemantikus mezőben (Csete 1981 [1975]: 413). Az építészek tehát újra megpróbálják „a népnek visszaadni azt, ami az övé. [...] a színről a bűvárok fenékre szállanak” (Viskít idézi Tóth 2010: 20), hogy ott a „hagyományos formák és minták analízise által jól megragadható szimbólumok” (Simon 2001) feltalálásával a hagyomány identitásképző szerepét reaktiválják. A kísérlet sikerének megítélése azóta is két végpont között oszcillál. Az „ami lent otthonos, természetes – fönt hervadásnak ereszkedik” (Viskít idézi Tóth 2010: 20) elidegenült szkepszise áll szemben a nemzeti mintákat kozmikus jelekké alakítók magabiztosságával.

Mi lehet az oka annak, hogy az ornamens-probléma körül zajló tulipán-vita során a kőporos házdíszek témája fel sem merült? a vita következő rövid részletének mikroperspektíváján keresztül megvizsgálhatjuk a kőporos vakfoltot működése közben is. Természetesen tisztában vagyunk vele, hogy szinte lehetetlen „megtalálni vagy megalkotni a múlt tehetetlenségének, illetve a jelen befejezetlen totalitásának jelentését” (Foucault 1997: 8). Ezért hát nem is „erős tudományos státusszal szeretnénk elhanyagolható belátásokhoz jutni, hanem gyenge tudomá-

nyos státusszal próbálunk jelentős eredményeket elérni” (Ginzburg 2004: 55). Lássuk a számunkra legfontosabb idézetet, amelynek négy állítását az elemzés érdekében számozással különítjük el egymástól:

A paksi házak talán szebbek az ő díszítésükkel, mint anélkül. [1] Bár olyanok is akadhatnak, akiknek az jut eszükbe: a ruha szabása a hímzéstől nem lesz jobb. [2] De az bizonyos, hogy ez így nem magyar karakterű építészet. [3] Aminthogy az sem volna megoldás, ha az otromba külalakú, új falusi villákra mégoly szép díszítményeket vakolnának [4] (Vadas 1981 [1975]: 401).

Az első mondat elfogadó engedékenysége talán abból ered, hogy a panelnek az adott korban nem volt alternatívája. A szocializmus mesterségesen leszorított igényszintjének tisztességes, de nem teljesen kielégítő eredményeivel kapcsolatban maga az elnök jegyezte meg:

Ha aközött kell választani, hogy egy ilyen közepes nívón szocialista kultúrát adunk, vagy egy egész magas nívón antiszocialistát, én megmondom, hogy a közepes nívójú szocialistára szavazok... Mert a magas színvonalú szocialista kultúrához az út mindenképpen a szocialista tartalom keresztül vezethet el, és nem a nívón keresztül (Révész 1997: 108).

Ez talán nem más, mint az életszínvonal-alku „társadalmilag szentesített, mértéktartó, megnyugtató ízléstelenség örömeiben való általános, titkos osztozkodás”-ának (Moles 1975: 18) egyik alapgondolata. Az idézet második mondata tulajdonképpen a kritika – a rendszer alapjaiban való elhibázottságára utaló – leggyakrabban visszatérő fordulata: „a romlott hús túlfűszerezése” (Cserba 1981 [1976]: 437). Az egyik szerző úgy fogalmaz, hogy: „Hogyan képzelik a pécsiek, hogy a bús Bauhaus vasbeton banya, emberre emlékeztető tulipánokkal felcícomázva egyszeriben vidám magyar menyecskévé válik? Merő naivitás!” (Major 1981 [1975]: 394). Ez az alku és hibáinak kiküszöbölhetetlensége, javíthatatlansága központi témájává lett a korabeli közbeszédnek.

A harmadik mondatban a szerző a lechneri programot kéri számon a szárnyait bontogató organikus iskola egyik első képviselőjén. Az idézet utolsó mondata számunkra a legfontosabb, mivel közvetlenül a vizsgálatunk tárgyára vonatkozik: „Aminthogy az sem volna megoldás, ha az otromba külalakú, új falusi villákra mégoly szép díszítményeket vakolnának” [kiemelés: KR és SZJ]. A szerző feltételes módban beszél az akkorra már általánosan elterjedt házdíszítő gyakorlatról, hiszen 1975-re már az egész vidéki, elővárosi településképet is átírta a kőporos díszítés vizuális kódja. Az első panelen alkalmazott ornamentális díszítés, a Pálfi Miklósné és Tillai Ernő 1965-ös pécs-uránvárosi ötemeleteseinek álperspektivikus

1963. TOPONÁR**1965. PÉCS - URÁNVÁROS***5. ábra*

motívuma már két évvel korábban megjelent egy kockaházon a Kaposvár melletti Toponáron (5. ábra). Tehát függetlenül attól, hogy tervutasításos vagy spontán keretek között valósult meg a lakóépület, ugyanaz a korszellem csapódott le rajta. A korszak lakástermelésének majdnem egészét adó panel-kockaház komplementerek díszítését külön tárgyalni tudományos abszurdum lenne.

A paksi kísérletben tulajdonképpen már a két világháború között egymásnak feszülő népies és modern nagy léptékű szimbiózisa valósult meg azzal, hogy egy házigyári modulokból álló építmény népies díszeket kapott. Amire azonban a művelt elit eljutott odáig, hogy a panel díszíthetőségének lehetőségeiről vitatkozzon, addigra a posztparaszt már létre is hozta a saját kőporos ornamentikáját. E formanyelv létezéséről azonban nagyon sokáig hallgattak – mintha csak egyfajta kimondatlan közmegegyezés alapján történt volna.¹⁵ Ha pedig mégis megemlégtették, akkor is kizárólag a kockaház kapcsán és mindig negatív értelemben: a kockaház a „vidéki panel” ízléstelenül kicicomázott „kacsaláblégpárnás” (Fábry 2010: 13) „fattyúhajtása” (Mojzer 1971: 70). A belső gyarmat annak idején még szent tisztaságban élő, de sajnálatos módon polgárosodásnak indult parasztjának társadalmi értéke hasonló módon inflálódott, mint annak idején az egzotikus délen felfedezett nemes vademberé. A saját nemzeti identitás megeremtéséhez elengedhetetlenül szükséges formanyelv létrehozásához az elit újra a népi hagyomány tiszta forrásából merített.

¹⁵ „Bizony az építészszakma elsőrendű vádlói ezek a házak és építőik voltak” – állapítja meg Bitó János a Takács Borbála által készített interjúban a kockaházak elterjedésével és díszítéseivel kapcsolatban (Tóth 2006: 17).

Miközben abszolút értéket rendelt a halott múlt mintakészletéhez, megvetőleg utasította el a jelen „elkorcsosult tömegének” absztrakt jelbeszédét. A kőporos ornamentikát pusztá esztétikai kérdésként kezelve, figyelmen kívül hagyta annak a kultúraalkotás folyamatában évezredek óta betöltött megkerülhetetlen szerepét. A szocialista társadalom elitje tehát nagyrészt egy elmosódott „fantomképet érzékelt csupán” (Tóth 2010: 41). Ez az írástudók szemében összemosódó sokaság jelent meg többek között Barcza Gergely és Kovács Zoltán *Ezer ház* című videójának – ennek egy képben összegzett változatát Magyarország szubjektív atlaszában (Vet-Bujdosó 2010: 25) is publikálták – egymást kioltó homlokzat-palimpszesztusában is. Ezer házat látunk egyszerre, s mégsem látunk egyet sem. S ezzel meg is érkezünk a még megélt félmúlt és a már történelemmé változtatott múlt között a kulturális emlékezetben sodródó hasadékhoz, egyfajta „floating gap”-hez (Assmann 2004: 49). Feltűnő, hogy míg a mátt jellemző információs túltengéstől távolodva a félmúlt kockaházával kapcsolatban meglehetősen hézagosak az ismereteink, addig az etnográfiai távlatok parasztházáról újra nagyobb mennyiségű információ áll a rendelkezésünkre. A sodródó hasadék egy olyan dinamikus modell, amely a kortársakat egy bizonyos távolságból követi. A *Hungarian Cubes* című könyv megjelenése így azt is jelenti, hogy a kőporos formanyelv éppen most került ki egy sodródó hasadék árnyékából. Nem kisebb dologra vállalkoztunk tehát, mint az „érzékkelhető előállítására” (Ranciere 2010: 35). Olyan pont ez, ahol láthatóvá válik a kádári elit egyik vakfoltja, és a „szűrmodernitás értelemadási kényszerének” (Augé 2010: 22) megfelelően „muzealizálódik” (Mélyi 2014: 62) is egyben.

A kockaház a huszadik századi magyar vidék számára nem volt más, mint annak lokális modernje. Olyan nagyságrendű életszínvonal-emelkedés valósult meg általa, amelyhez csak a középkor veremlakásait elhagyó jobbágyainak életminőség-javulása fogható. Ezen kívül *ad absurdum* létrejött általa a rég áhított önálló nemzeti formanyelv, mégha nem is pontosan olyan, amelyet a művelt elit elképzelt magának, hanem a filmbéli magyar narancshoz hasonlóan „kicsit sárgább, kicsit savanyúbb” volt, de az adott csoport identitását erősítette.

A kapart kőporos korszak lecsengése

Nehéz lenne pontosan behatárolni, hogy az itt elemzett háztípus mikor ment ki a divatból. Bár 1983 viszonylag eseménytelen évként él a köztudatban, de az egyik lehetséges értelmezés szerint ez az év hozta el Magyarországon annak az átmeneti állapotnak a kezdetét, amelyet bizonyos szerzők posztmodern állapotként jellemeztek. Lyotard szerint például itt arról a kulturális változásról van szó, amikor az „organikus” világ modellje találkozik a „kibernetikus” modellel. A nyolcvanas

KISKASSA, BARANYA MEGYE, 2008.**2013.**

6. ábra

évek elejének modernizációjában pedig valami hasonló történt: a modern technika és az organikus tradíció modellje egymás mellé került: 1983. január 2-án a Paksi Atomerőmű első blokkját rákapcsolták az országos hálózatra, augusztus 18-án pedig bemutatták az *István, a király* című rockoperát. A következő évtizedben a népviselet újrafeltalálásával kezdetét vette a „visszaöltözés”, miközben megjelent, majd el is terjedt a személyi számítógép, és már mindenki csak emeletes és – tegyük hozzá – túlméretezett házakat akart építeni. A technikai feltételek is komoly változáson mentek keresztül. A kilencvenes évek közepétől a nemesvakolatok megjelenésével véget ért a kőporos házdíszítés, vagyis az „ország teljes átépítésének” korszaka (Tóth 2010: 6).

A televíziós zenei csatornák megjelenésével párhuzamosan a 90-es évek elejére tehető a tetoválasz reneszánszának kezdete. [...] Tömegesen jelentek meg a testeken az áltudatos, kiüresedett, pszeudo-autentikus motívumok, a trendi médiakultúra által újra-artikulálva. Számos praktizáló tetoválművész számolt be arról, hogy a kuncsaftok nagyobb részének nincs határozott elképzelése a motívumáról, és tanácsot kér, vagy katalógusból választ (Sinkó idézi Pallag 2006: 113).

A *homo kádareicus* alulurbanizált közösségeinek házfalakra kapart formanyelve nem csupán a korszak, hanem a hozzá fűződő viszonyunk jelképe is egyben. Mostoha posztfolklórunk láthatatlan vízjele tulajdonképpen egy kiskapu a félmúlt

„vakfoltokkal pettyezett” (Tillmann 2011) álracionális valóságába. A korszak házai közül már sokat átépítettek, átalakítottak, korszerűsítettek, leszigeteltek, eltüntetve ezzel az eredeti díszítésüket (6–7. ábra). Projektünk ebben az értelemben egyfajta virtuális skanzenként is értelmezhető, amely a nép – az elit számára láthatatlan – titkos jelbeszédének emlékezetét is megőrzi.

Irodalom

- Assmann, Jan 2004: *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz.
- Augé, Marc 2012: *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. Elmegyakorlatok. Budapest: Műcsarnok.
- Balassa M. Iván (szerk.) 1997: *Magyar néprajz. IV. kötet. Életmód*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Barcza Gergely – Kovács Zoltán 2011: Ezer sátor tetős kockaház átlaga. In Vet, Annelys de – Bujdosó Attila (szerk.): *Magyarország szubjektív atlasza*. Budapest: HVG-Könyvek.
- Bognár Bulcsu 2005: A parasztpolgárosodás dilemmái. *Valóság* 2005/3. <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=548&lap=0> [2015. 03. 03.]
- Böhringer, Hannes 1995: *Kísérletek és tévelygések*. Budapest: Balassi.
- Cserba Dezső 1981 [1976]: Más nagypanelt – más tulipánt! In Major, Máté – Osskó, Judit (szerk.): *Új építészeti, új társadalom 1945–1978*. Budapest: Corvina. 436–440.
- Csete György – Blazsek Gyöngyvér D. – Deák László – Dulánszky Jenő – Jankovics Tibor – Kistelegdi István – Kovács Attila – Nyári József – Oltai Péter – Pálfi Miklósné 1981 [1975]: Kísérletünk Pakson. In Major, Máté – Osskó, Judit (szerk.): *Új építészeti, új társadalom 1945–1978*. Budapest: Corvina. 412–415.
- Erdei Ferenc 1974 [1940]: *Magyar falu*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fábry Sándor 2005: *Design center*. Bohumil Kft.
- Foucault, Michel 1997: *A tudás archeológiája*. Budapest: Atlantisz.
- Franke, Anselm – Albers, Irene 2012: Einleitung. In Franke, Anselm – Albers, Irene (szerk.): *Animismus. Revision der Moderne*. Zürich: Diaphanes. 7–18.
- Ginzburg, Carlo 2004: *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*. Budapest: Kijárat.
- Gleiter, Jörg H. 2002: *Rückkehr des Verdrängten. Zur kritischen Theorie des Ornaments in der architektonischen Moderne*. Weimar: Universitätsverlag der Bauhaus-Universität Weimar.
- Hámori Péter 2004: Korszerű és népi? Korszerű vagy népi? *Századvég* 2004/4: 3–26.
- Hornyik Sándor 2014: A posztkommunista „magyar kocka”. *Magyar Építőművészet* 2014/4: 24–26.
- Krawagna, Christian 2010: Adolf Loos and the Colonial Imaginary. In: Avermaete, Tom – Karakayali, Serhat – Osten, Marion von (szerk.): *Colonial Modern: Aesthetics of the Past, Rebellions for the Future*. London. 245–261.
- Lechner Ödön 2005 [1906]: Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz. In Keserű Katalin – Haba Péter (szerk.): *A modernizmus kezdetei Közép-Európa építészetében*. Budapest: Ernst Múzeum.
- Leeb, Susanne 2013: *Die Kunst der Anderen: Weltkunst und die anthropologische Konfiguration der Moderne*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der Kulturwissenschaftlichen Fakultät der Europa-Universität Viadrina Frankfurt/Oder. https://opus4.kobv.de/opus4-euv/files/69/leeb_susanne.pdf [2015. 03. 02.]

- Loos, Adolf 1908: *Ornament und Verbrechen*. https://www.architekturtheorie.tu-berlin.de/fileadmin/fg274/-1_-Adolf_Loos__Ornament_und_Verbrechen__1908_-Auszug.pdf [2015. 03. 02.]
- Major Máté 1981 [1951]: Zűrzavar a mai építészetünkben. In Major, Máté – Osskó, Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Budapest: Corvina. 47–76.
- Major Máté 1981 [1960]: „Sziget”-ház, „sziget”-lakás vagy közösségi otthon? In Major, Máté – Osskó, Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Budapest: Corvina. 195–200.
- Major Máté 1981 [1961]: A családiház-problémáról – nem utoljára. In Major, Máté – Osskó, Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Budapest: Corvina. 241–247.
- Major Máté 1981 [1975]: Itt a tulipán! In Major, Máté – Osskó, Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Budapest: Corvina. 393–396.
- Mélyi József 2014: Magyar kockák. Roters Kati gyűjteménye. *Art Magazin* 2014/6: 64.
- Moles, Abraham A. 1975: *A giccs, a boldogság művészete*. Budapest: Gondolat.
- Német László 1981 [1961]: Lakásépítés – országberendezés. In Major, Máté – Osskó, Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Budapest: Corvina. 206–216.
- Owen, Jones 2004: *Ornamentika*. Budapest: CSER.
- Pallag Márta 2006: Ornamentális formák a testfestészetben. In *Ornamentika és modernizmus*. Ernst Múzeumi Füzetek 2. Budapest. 106–113.
- Prakfalvi Endre 2014: Háztűznéző. In Roters, Katharina (szerk.): *Hungarian Cubes. Subversive ornaments in socialism*. Zürich: Parkbooks. 150–153.
- Ranciére, Jacques 2009: *Esztétika és politika*. Elmegyakorlatok 3. Budapest: Műcsarnok.
- Rév István: Az atomizáció előnyei. *Replika* 23–24: 141–158.
- Roters, Katharina (szerk.) 2014: *Hungarian Cubes. Subversive ornaments in socialism*. Zürich: Parkbooks.
- Schüttpelz, Erhard 2012: Unter die Haut der Globalisierung. Die Veränderungen der Körpertechnik „Tätowieren” seit 1769. In Abresch, Sebastian – Schaumburg, Christina – Schüttpelz, Erhard – Wolf, Mario (szerk.): *We take what you made. Zur Theorie und Praxis digitaler Nutz(nie)ßung*. Siegen: Universitätsverlag. 109–152.
- Simon Mariann 2001: Minták és módszerek. A hetvenes évek hazai építésze és a karakter. *Architectura Hungariae* 2001/6. http://arch.et.bme.hu//arch_old/korabbi_folyam/10/10simon.html [2015. 03. 02.]
- Sinkó Katalin 2006: Megjegyzések a 19. századi ornamentika teóriák antropológiai vonatkozásairól. In *Ornamentika és modernizmus*. Ernst Múzeumi Füzetek 2. Budapest: 18–26.
- Szalai András: *Az én házam az én vágyam*. <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/97/05/8.htm> [2015. 03. 03.]
- Szelényi Iván 1990: Új osztály, állam, politika. *Replika* 1990/2: 24–46.
- Székely Judit 2001: Sátorbetűs családi házak. *ARC* 2001/6: 30–46.
- Szijártó Zsolt 2014: Házak a tájban. In Roters, Katharina (szerk.): *Hungarian Cubes. Subversive ornaments in socialism*. Zürich: Parkbooks. 145–148.
- Szolnoki József 2014: „Dann sagte der Papa: So soll’s sein”. Interviewfragmente. In Roters, Katharina (szerk.): *Hungarian Cubes. Subversive ornaments in socialism*. Zürich: Parkbooks. 149.
- Tamáská Máté 2008: Kockaházat a skanzenbe? *Múltunk* 2008/3: 98–108.
- Tamáská Máté 2011: *A vidéki tér emlékezete*. Budapest: Martin Opitz.
- Tar Sándor 1995: *A mi utcánk*. Budapest: Magvető.

- Threuter, Christina 2006: *Ausgerechnet Bananen: Die Ornamentfrage bei Adolf Loos oder die Evolution der Kultur*. <http://www.pattern-project.org/dr-christina-threuter> [2015. 03. 02.]
- Tillmann, J. A. 2011: A vakfolt hosszú árnya. 2000 - *irodalmi és társadalmi havi lap* 2011/6. <http://ketezer.hu/2011/06/a-vakfolt-hosszu-arnya/> [2015. 03. 10.]
- Todorova, Maria 1999: *Die Erfindung des Balkans. Europas bequemes Vorurteil*. Darmstadt.
- Tóth Zoltán 2010: Melyik ház a „kockaház”? *Korall* 2010/40: 5-44.
- Vadas József 1981 [1975]: Ellenség-e a panel? In Major, Máté - Osskó, Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945-1978*. Budapest: Corvina. 398-402.
- Vasarely, Victor 1983 [1970]: *Színes város. A művészet hétköznapi életünkben*. Budapest: Gondolat.
- Veres Péter 1981 [1961]: Lakásezsmény - életeszmény. In Major, Máté - Osskó, Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945-1978*. Budapest: Corvina. 206-216.

POLITIKATUDOMÁNYI SZEMLE

2016/2

XXV. évfolyam

POLITIKA ÉS TÁRSADALOMKRITIKA

- *Kiss Viktor*: Politika a spektakulum korában. (Guy Debord, Jean Baudrillard, Douglas Kellner és az ideológia látszat/valóság-modelljének válsága)

KINEK SZÓL A SZAVAZAT?

- *Papp Zsófia*: Inkumbens-hátrány (Helyi kötődés és a személynek szóló szavazat Magyarországon)

POLITIKA ÉS KOMMUNIKÁCIÓ

- *Bajomi-Lázár Péter*: Semlegesség és elkötelezettség között (Politikai újságírás Magyarországon)
- *Bene Márton*: Virális politika (Állampolgári reaktivitás a képviselőjelöltek Facebook-oldalain)
- *Merkovity Norbert*: Az önmediatizáció jelensége az online politikai kommunikációban

KITEKINTŐ

- *Csizmadia Ervin*: A tranzitológiának vége, felejtjük el? Az átmenet tervezett intézményeitől a tervezetlen hibridizációig

RECENZIO

- *Flick László*: „Okos globalizáció” – egy paradoxon feloldása (Dani Rodrik: A globalizáció paradoxona. Demokrácia és a világgazdaság jövője)

KÖNYVFIGYELŐ

A Flórián téri lakótelep az Árpád hid és a Kórház utca felől 1969-ben
© Óbudai Múzeum/Fortepan

Ady Mária

Nem *olyan* lakótelep

„Az elköltözés legfontosabb motivációja a nagyobb lakás volt, hogy külön szobánk lehessen, de amúgy imádtunk a lakótelepen lakni. Emlékszem, hogy a költözéskor mi, gyerekek az utolsó pillanatig ott aludtunk, már nem volt bútor, semmi, csak két szivacs, és mi sírtunk, ott akartunk maradni, én meg voltam sértődve a szüleimre, hogy miért kell elköltözni. Egy év kellett, hogy megszokjuk Csillaghegyet, pedig ott elvileg minden jobb volt. Ez persze a sznob énem, de azért örültem, mert tényleg más azt mondani, hogy »Hol laksz?« – »Csillaghegyen«, mint azt, hogy panelban, mert akkor tegyem hozzá, hogy tető van, meg négyemeletes stb. [...] Nem voltam büszke, de imádtam, és mindig elmondtam, hogy nem *olyan* lakótelep, nem Békásmegyér és nem Újpest.”¹

A Római úti vagy más néven Pók utcai lakótelep, amelyről a fenti idézet vall, az utolsó, valamivel a rendszerváltás után befejezett lakótelepek egyikeként jól reprezentálja a nyolcvanas években végbemenő szemléletváltást, az évtized második felétől érzékelhető reformokat a lakótelep-építésben. Mindaz, ami miatt ez a lakótelep „nem *olyan*”, rámutat „a” lakótelepre – egy képre, amely a mindennapok tapasztalatával párhuzamosan létezik, és amely adott esetben, ahogyan azt a fenti idézet is jelzi, mintegy ráolvasódik a megéltre. Valami, amivel *szemben* kell meghatározni a jó, az élhető, a szerethető környezetet, ami nem egyezik ezzel a képpel. Ez az „elitlakótelep”, amellyel kapcsolatban az is felmerült, hogy egyenesen a szocialista pártfunkcionáriusok gyerekeinek épült volna (Iván 1996), nem tipikusságával részben magában hordozza és leírhatóvá teszi a tipikusság fogalmát:

---

¹ D. R., 31 éves közgazdász. A személyes interjú 2013. február 17-én készült.

„a” lakótelepet, amelyhez fizikai tulajdonságai mellett hozzátartoznak az olyan vele kapcsolatos elképzelések is, amelyek közül egyre a privilegizált lakáskiutalás lehetősége is utal. Emellett felvetődik a kérdés, hogy a lakótelep-építés vajon valóban szükségszerűen elvetendő opciót jelentett-e a rendszerváltást követően, vagy ezeknek az építkezéseknek a megszűnése részben éppen abból a szimbolikából adódhatott, amely a lakótelepet „olyan”-nak könyvelte el, amilyennek városi ikonként ismerjük. A rendszerváltás után megjelenő és elterjedő, egyre népszerűbb lakópark például beilleszthető a lakótelep definíciójába, hiszen családi vagy társasházakból álló együttese a városszöveten belül világosan elkülönült egységet képez, megkülönböztető elnevezése azonban jól érzékelteti a szocialista lakótelep demonstratív elutasítását (Ferkai 2005).

Mit jelent tehát ez a hagyomány, amit a lakótelep mint városi ikon magában foglal? Mennyiben és miként „szocialista” a lakótelep Magyarországon? Maradva példaként a lakóparkok jelenségénél és a velük kapcsolatos új típusú előnyöknél és hátrányoknál, nem lehet nem észrevenni a kint és a bent, a magán és a közös kapcsolatának átalakítására tett erőfeszítéseket. Kérdés azonban, hogy milyen mértékben van jelen egy-egy ilyen törekvésben a lakótelep mint a modernizáció sajátos problémáira adott, korhoz, de nem szigorúan helyhez kötött válasz – és mennyiben a lakótelep mint az egykori szocializmus vesszőparipája. Milyen utópia, ideológia, gyakorlat van a lakótelepről rögzült kép mögött, mennyiben származtatható az a modernitás kezdeti pozitívizmusában való csalódásból, illetve mennyiben a szocializmus propagálta pozitív kép alulról történt negatív előjelű újrainrásából?

Közös helyek és közhelyek

A „Havanna-lakótelepi jeleneteket elnézve: a lakók a közösségi együttélésre aligha alkalmas teret próbálnak megszélesíteni, lakhatóvá tenni; s míg a háttérben a lelketlen szocialista várostervezés eredménye tornyosul, az emberi leleményesség vidékies idillt varázsol az előtérbe” – írja Somlyódi Nóra Benkő Imre egyik fotográfijáról (Somlyódi 2002: 242). A szocializmusban épült lakótelep nem egyszerűen élehetetlenként, de a közösségi létre alapvetően alkalmatlanként jelenik meg. Olyan térként, amelyet az előtérben sűrűsödő lakóközösség átformál, élettel tölt meg, barátságossá és társassá tesz. Mindez nyilvánvalóan ellentétben áll a szocialista várostervezés ideologikus célkitűzéseivel az „egész társadalom figyelő-féltő-vigyázó gondoskodását” megkövetelő lakásprogram „nagy társadalmi feladat[ának]” lenyomataként elképzelt lakótelepekkel kapcsolatban (Fonál 1981 [1961]: 235). A szocialista társadalom szocialista tartalommal megtöltendő lakásaival és a céllal, hogy a lakók „a lakáson kívül, az épületek között is jól érezzék magukat, magukénak

vallják környezetüket és ezáltal is a közösségi életforma felé forduljanak” (Csete et al. 1981 [1975]: 412-413). Ami a két képben azonos, az a tér fölött gyakorolt kontroll kérdésének felvetése, az egyik esetben abból a premisszából kiindulva, hogy a térformálás és építészet embert és társadalmat formál, a másik esetben pedig éppen ezzel a determinizmussal szemben jelezve a társas gyakorlatok térformáló erejét, a felülről szabott lehetőségek újraírásának képességét.

Azt vizsgálva, hogy lehet-e tereknek vagy tárgyaknak politikája, megkerülhetetlennek tűnik a kontroll kérdése, és adódik a kérdés inverze is: lehet-e a politikának tere (Crowley-E. Reid 2002). A kontroll szempontjából a politikai retorika nem egyenlő a tényleges hatalomgyakorlással, illetve a társadalmi gyakorlatok teljes körű felügyeletével. Henri Lefebvre amellet érvel, hogy minden társadalom előállítja a saját terét, amely az uralkodó osztály ideológiáját tükrözi, s minél kevésbé nyilvánvaló módon, annál hatékonyabban. Ebből következően az ideológia monumentális terei, épületei és tárgyai, amilyenek a felvonulási terek, a reprezentatív középületek vagy az emlékművek, talán világosabban mutatják fel azt az ideológiai üzenetet, amelyet a hatalom önmagával kapcsolatban propagál, a társadalom kontrollálásának igazi terepe mégis a hétköznapi, a banális. Lefebvre szerint a technikai megalapozottságú, a felvilágosodás racionalizmusából levezetett tervezés különösen alkalmas arra, hogy világosnak, pragmatikusnak, átláthatónak és ezzel ártatlannak (azaz ideológiamentesnek) mutakozzon (Lefebvre 2007). David Crowley és Susan E. Reid a „szocialista tér” létre és mibenlétére rákérdezve kiemeli a szocialista rendszer környezeti determinizmusba vetett hitével jelentkező nagyszabású szocializációs projektet, ahol a nevelés az állami ünnepek és a munkahely mellett magától értetődően terjed ki a lakás, a lakhatás, a munkán kívüli közösségi élet és a magánélet tereire. Ennek legszélsőségesebb megvalósulása a lakások államosítása, a háborút követő állami lakásgazdálkodással, ahol a „lakásszükséglet” központi meghatározása a magánélet jelentős korlátozásával, például társbérletek sokaságának létrejöttével járt. A polgári otthon hagyományos zártságával és intimitásával szemben itt a lakás társadalmi csatatér, egyén és társadalom, állampolgár és állam, sőt állampolgárok küzdelmének terepévé vált. De – ahogy Nagy Ágnes írja a korszakot elemezve – a beadványok, hatósági nyomozások, határozatok és fellebbezések sorát vizsgálva kitűnik, hogy a határok kitapogatása egyben a gyakorlatok kialakítását is jelentette, amelyben az érdekvérvényesítés és kijárási fél-formális vagy informális kereteinek megalkotásában az állampolgárok maguk is aktívan részt vettek. Nagy Ágnes kutatásával amellet érvel, hogy az ideológia egyoldalú, csak a hatalom felől elgondolt meghatározása, amely a társadalmat elszenvetőnek, lehetőségek nélkülinek, passzívnak mutatja, lényeges dimenzióját veszíti el a politikai rendszer működésének. Feltevése szerint az állampolgárok a megcélzott intézmények és a lehetséges érvelési módok megválasztásával maguk is alakították és működtették a politikai berendezkedést, az

új struktúrákat és mechanizmusokat. Mint írja, ebből a nézőpontból „a politikai beszéd fogalmi, kategóriái és képzetei az egyéni érdekérvényesítés és a hivatali konfliktuskezelés során, társadalmi használatbavétel közben mutatkoznak meg” (Nagy 2013: 25). Ez azonban az ideológia olyan kétoldalú, nyitott koncepcióját implikálja, amely azt kulturális rendszerként, jelentésadási mechanizmusként értelmezi, ezáltal megnyitva a társadalom felé. Az állampolgárok a mindennapi ügyintézésük során helyzeteket értelmeznek, és szerepeket vesznek fel, ezeknek az interpretációknak és szerepeknek a révén sémákat alakítva ki. Az ideológia végül ezekben a sémákban termelődik újra (Nagy 2013). Esettanulmányaiban láthatóvá válik, ahogy a hétköznapi életet szabályozó normarendszert, a jogot az értelmezési praxisokban egyszerre két oldalról veszik használatba: az egyikről az érdekérvényesítő és kijáró állampolgár, míg a másiktól a rendelkezéseket értelmező, azok mentén döntéseket hozó hivatalnok. Ebben a megközelítésben az interakcióra helyeződik a hangsúly, összekötve a lakásügyben a mindennapi gyakorlatokat az intézményi működéssel.

Valami hasonlót jelez Lefebvre, amikor a hegemónikus tér-idő leosztás kapcsán kiemeli, hogy a társadalmi gyakorlat maga is teret termel, ahol az ideologikus csupán a konkrét egyik eleme, amelyet a megélt tér társadalmi gyakorlatai folyamatosan újra- és újraírnak. A tér ugyan „a kontroll és így az uralkodás, a hatalom eszköze is; de mint ilyen, részben kisiklik azok kezéből, akik felhasználnák. A társadalmi és gyakorlati (állami) erők, amelyek megtervezték ezt a teret, sikertelenül próbálják teljességgel uralni” (Lefebvre 2007: 26). Michel de Certeau is az épített környezet és a tér dialektikájáról, lehetőségaktualizálásról és a kitérés, elhajlás, kicselezés módozatairól beszél. Térbeli lehetőségekről és tilalmakról, amelyek a gyakorlatban a sétáló útvonalai mentén aktualizálódnak, nyernek formát, azaz válnak érzékelhetővé. Márpedig a használat tág fogalma magában foglalja a felkínált lehetőségekre vonatkozó választások mellett a rendtől történő elhajlásokat is, amelyekre a szabályozás valamilyen szinten mindig lehetőséget hagy (De Certeau 2010). Felsejlik tehát egyfelől az épített és megélt, a rögzített és spontán konfliktusa, miközben a tér, amelyben a konfliktus kibontakozik, a kontrollért folytatott küzdelem tereként tűnik fel. Ideologikussá válik – amennyiben az ideológiát interakció eredményének tekintjük. Ebből a nézőpontból, azaz a normalitást a deviancia, a hatalmi narratívát a társadalmi és intézményi gyakorlatok felől közelítve kiemelt kutatási terepként kínálkoznak az olyan hétköznapi terek, mint a lakótelep.

„Regulázó gondoskodás” - a lakótelep paternalista gyökerei

A modern ipari nagyvárost kezdettől meghatározta a városlakók heterogén és ennek megfelelően erősen polarizált közössége, a tömegekhez társított morális és egészségügyi félelmekkel és az ebből következő kodifikálási, osztályozási, tehát racionalizációs igényekkel. Az individuális test megnyilvánulásai fokozatosan kiszorultak az „elszemélytelenített”, „semlegesített” utcáról, illetlenné váltak (Gyáni 1998a). A tömeges együttélés (és sokszor a falusi szokások részleges továbbélése a migráció után) logikus következményeként megjelenő szociabilitás, a nyilvános és a magán részben a túlszűfoaltságból, részben a szegénységből következő összefonódása a polgári erények felől ijesztőnek tűnt, és deviánsként kategorizálódott (Gyáni 1998b). Márpedig az ipari nagyvárosok növekvő munkástömegeinek lakásigénye, az igény kielégítéséhez szükséges források hiánya egyre jelentősebb szűfoaltsághoz vezetett. Az ágyrajáró, gyakran cserélődő bérlők, illetve a spekulációs tőke által létrehozott, az alapvető higiénias feltételeket is nélkülöző, intenzív beépítésű sorházas telepek vagy fabarakkok, a nyomornegyedek egyként hívták elő a fegyelmzési, kontrollálási igényeket és a reformeri törekvéseket. Míg a 18. században még nem jellemző, hogy politikusok vagy kutatók foglalkoznának a munkások lakásviszonyaival, 19. századi paternalista gyárosok már mintaszerű telepeket hoznak létre munkásaik számára, és a század második felére megjelennek a tömegek lakásviszonyainak javítását célzó törvényi szabályozások, valamint a munkáslakás-építés állami támogatása is (Körner 2004). A „regulázó gondoskodás” (Gyáni 1998c) szempontjából adódnak a nagy volumenű szociális lakásépítési programok, de az állami lakásépítés csak a két világháború között válik jelentőssé, majd a második világháborút követően lesz igazán meghatározó (Niedermüller 2008). A telepek már a korai utópisztikus kolónia- és falanszter-elképzelésektől kezdve a társadalmi rend elkülönült, racionalizált, idealisztikusan felépített, *tabula rasát* feltételező egységét ambicionálták, amelyet nagyfokú paternalista kontroll és ezzel párhuzamosan önfenntartásra való törekvés, azaz erős zártság jellemez (Kerékgyártó 2008).

Az első világháború megrázkódtatása után a szociális felelősségvállalás, a társadalom nevelése, az átfogó reformok szükségessége az építészek homlokterébe került. „Építészet vagy forradalom” - fogalmazott a kor behaviorista szemléletének megfelelő radikalizmussal Le Corbusier (Le Corbusier 2005 [1923]: 243). A tömeges igények kiszolgálását lehetővé tevő sorozatgyártás tipizáló tendenciáival párhuzamosan a minimális életkörülmények „tudományos”, tehát normatív jelleggel történő meghatározásában az ember sematikus megrajzolása zajlott. Ez a pozitívista szemlélet mutatkozott az egy főre jutó minimális tér-, levegő-, fényszükséglet

meghatározására tett kísérletekben és az ezekből összerakott „lakógép” funkcionálisban. A társadalomreformeri elképzelések az élet kereteinek újraírásával párhuzamosan nevelési és emancipációs, egyenlősítő programot ambicionáltak (N. Kovács 2008).

„Betonba zárt szocializmus”

A kifejezést Csizmady Adrienne használja a *lakóteleptől a lakóparkig* című könyvében az egyik fejezet alcímeként. Rögtön utána jelzi is, mit ért rajta: „[m]ivel a szocializmus évtizedei alatt az állami beruházásban készült lakások túlnyomó hányada lakótelepeken épült, ezeken a telepeken ismerhető fel legjobban a szocialista lakásgazdálkodás mechanizmusa” (Csizmady 2008: 65). Lakótelep és szocializmus összekötése rendre felbukkan a lakóteleppel kapcsolatos poszt-szocialista szövegekben és ábrázolásokban. A lakótelep mint a lelketlen szocialista várostervezés eredménye, az államszocializmus emlékműve, a demokrácia mostohagyereke, egy korszak világképétől elválaszthatatlan dokumentum vagy az egyén társadalmilag motivált rossz közérzetének kifejezője jelenik meg. Ezekben a képekben, ahogy a bevezetésül idézett interjúrésztben is, a tipikus lakótelep a hetvenes évek mamutépítkezéseit takarja (Gelencsér 2008): a sokemeletes paneltömböket, „amelyekről a keleti blokk hírhedtté vált” (Crowley 2002: 193).

A szocialista rendszer számára az új városok iránti vonzalom a régivel, a polgárral való szembehelyezkedéshez, az új alapokra helyezett társadalom és az új, „szocialista ember” eszményéhez is illeszkedett, miközben gondolatosságához a kislakásépítés szociális vonatkozása, egyenlősítő és emancipációs törekvései is magától értetődően közel álltak. A centrum-periféria hierarchiája, amely térben is leképezte a szegregációt, egyszerre az új társadalom kísérleti laboratóriuma, reprezentációs terepe, régi és új szembeállításának demonstrációs eszköze lesz. A definíciójuknál fogva látványosan elkülönülő lakótelepek vagy idegenül ékelődnek a történeti városszövetbe, vagy a külkerületekre koncentrálódnak (Egedy 2000). Az, hogy az utóbbi jellemzőbb, nagyrészt gazdasági okokkal (a szanálás magas költségeivel) magyarázható, ugyanakkor ez továbbra is a szocialista ideológiának megfelelően bontja meg a központ-peremvidék hagyományos („polgári”) hierarchiáját azzal, hogy a presztízsberuházásokat a tradicionálisan kevésbé értékesnek tartott, nagyrészt munkások lakta területeken bonyolítja (N. Kovács 2008). Ugyanakkor ezeknek a tereknek a politikai karakterét kutatva aligha jutunk eredményre a szocialista ideológia retorikája felől közelítve. Már önmagában a retorika és a politikai kontrollálásra tett erőfeszítések sem feltétlenül fedik egymást, de ezek és a városlakók térbeli gyakorlatai végképp nem. Azok mégsem lehetnek

függetlenek sem a retorikától, sem a politikai stratégiától, ami az építettő állam részéről jelentkezik (Crowley-E. Reid 2002). És bár fizikai megjelenésükben az európai nagyvárosok lakótelepei nagyon hasonlóak (még ha a felhasznált anyagok és a kivitelezés minőségében mutatkoznak is különbségek; Csizmady 2008), és ilyen értelemben, ha szimbolizálnak is valamit, legfeljebb azt az ipari modernitást, amelynek vívmányaiként létrejöttek, a rendszer ideológiája és gazdasági, intézményi gyakorlata mégis önnön szimbólumává avatta lakótelepeit. „Ha egyáltalán, akkor csakis a térszervezés, a térre vonatkozó kinyilvánítás és a térhasználat közötti változékony és rétegzett interakciók kapcsán élhetünk a »szocialista terek« kifejezéssel” (Crowley-E. Reid 2002: 4).

A kérdés tehát, hogy miként válik a szocializmus ikonjává, és íródik át negatív előjellel a lakótelep Magyarországon; hogyan lett a lakótelep „baljóslatú szó. Tízszintes panelházak jutnak az ember eszébe, köztük kiégett fű a senki földjén. Alumíniumfalú ABC-áruház, parkolósivatag, rakéta- és földgömbmászóka a játszótéren. Az épületkolosszusok között porból és szemétből örvényt kavarr a szél” (Ferkai 2005: 5).

Régi és új csatatere

Miképpen neveljük-formáljuk az embereket, hogy a mi elveink és terveink értelmében vett igazi közösségeket alkossanak, mégpedig nem kényszer alapján és nem is mechanikusan, csak a termelési munkakörükben, hanem a mindennapi életükben, gondolkodásukban, érzületükben, otthon, utcán, mindenütt?

- teszi fel a kérdést Veres Péter 1961-ben az *Élet és Irodalom* hasábjain a családi házról folytatott vitához hozzászólva (Veres 1981 [1961]: 213). A szocialista rendszer a környezeti determinizmus elképzelésének megfelelően az építészetre és a várostervezésre kezdettől egy szocializációs projekt részeként tekintett, aminek szempontjából a hétköznapi terek, a mindennapi élet kereteként kiemelt jelentőséget nyertek.

[V]égre mindenkinek fel kell ismernie, hogy az építészet egyik elsőrendű formálója az embereknek, akiket befogad, s akik élnek, tesznek-vesznek külső és belső tereiben. A jó, a szép építészet emberhez méltó közérzetünk egyik megalapozója, jóra, szépre való érzékenységünk egyik növelője, ízlésünk egyik alakítója. Márpedig ezek nélkül nincs szocialista embertípus, következésképpen szocialista társadalom sincs (Major 1981 [1975]: 382).

Az ízlésnevelés stratégiája többnyire a régi és az új, a „rossz” és a „jó” megoldás szembeállításra volt – és így egyben normalizációs terep is. Az egyik legfontosabb ellenpont a nyomornegyed lett, amely egyszerre szimbolizálta a tőkésosztály uralta egykori világ elnyomó jellegét és a szocializmus gondoskodását, a munkások fel-emelését. A „jobb” modernitás fellegváraiként elképzelt lakótelepek (N. Kovács 2008b) terve kezdetben az életforma egészének átformálását célozta. A munkaki-szervezés szerint az otthon tereinek használata a modern szocialista életmódnak megfelelően csak az alváásra és a legszűkebb értelemben vett családi életre korlátozódik, miközben mind az étkezés, mind a munka, mind pedig a társas élet külső intézményekben zajlik. Az üzemeltetett lakás filozófiája szerint a „[m]egváltozott társadalmi szükségleteknek megfelelően nagyobb kultúrát, higiénéért és kényelmet, több szabadidőt nyújt a lakóknak”.² Nincs szükség a hagyományos értelemben vett egyfunkciós nappalira, mert a vendégfogadás helyett a közösségi épületekben történő összejövetel kerül előtérbe. A konyha helyett elegendő egyetlen étkezőfülke egy-egy szendvics vagy kávé elkészítésére, a főzés gondját az üzemi konyhák veszik le a háziasszonyok válláról, ahogy a mosást a Patyolat, a leckeírást a napközi, és még takarítóvállalat is üzemel.

Máig nem értem, miért tud egy család – a főzésre fordított munkaidőt is beszámítva – még mindig olcsóbban jóllakni otthon, mint a vendéglőben? (Tudom, persze, hogy ez csak a látszat, rezsikulcs vagy helytelen kalkuláció kérdése, mert valójában a népgazdaságnak lényegesen többbe kerül a sok kis konyha, mint az egy nagy étterem.) Mindig elszomorít a boltokban a csúcsforgalmi túlekedés s a munka után súlyos szatyrokat cipelő asszonyok látása. [...] S ez csak néhány apró, anyagi természetű részlet. De mit jelent kulturálisan, a művelődés, a szórakozás, a gyermeknevelés, a társadalmi tudat szempontjából ez az elkülönülés? (Sipos 1981 [1960]: 193)

Ezek a kiszervezett tevékenységek nem a fogyasztás, hanem a kollektivista szemlélet és a gazdaságosság szempontjából merülnek fel.

Most a nyolc mosógépet kilenc család használja (két jó szomszéd összejár)... Marad 8 család, melyben az asszony még mindig kádban, teknőben, kézzel mos. Egyik oldalon tehát itt van 8 gép egy héten egyszer fél napig »üzemeltetve« – a másik oldalon nyolc asszony, aki kézzel szappanozza, mossa, facsarja a ruhát. S amint már jeleztem, a tendencia: a további elkülönülés, vagyis lesz majd 17 családban 17 mosógép, s mindegyik működik majd a hét

² Az üzemeltetett lakás koncepciójához lásd az Építésügyi Minisztérium Műszaki Filmszolgálatának a Budafoki Kísérleti Lakótelepről készített korabeli filmjét (W1).

egy fél napján, és használatlanul áll tizenhárom fél napon. Ez kétségkívül pazarlás (Sipos 1981 [1960]: 193).

A női emancipáció hangsúlyos feladatként jelenik meg, a konyha a régi és új szimbolikus csataterévé válik (N. Kovács 2008a: 10). Ez a helyiség nemcsak a nők társadalomban elfoglalt helyéről, de az otthon fogalmáról és ezáltal az azt létrehozó társadalom és egyén viszonyáról, önmagáról kialakított képéről is vall – nem véletlen, hogy a 20. század nagy építészeti reformjai sem hagyták érintetlenül. Ez eredményezte a funkcionista főzőkonyha-elképzelést, amelynek korai megtestesülése a Margarethe Schütte-Lihotzky által 1920-ban tervezett *frankfurti konyha*. A hozzá készített népszerűsítő-oktató videón jól látható, miként szimbolizálta ez a helyiség a modern életvitellel kapcsolatos társadalmi fantáziákat. A hagyományos konyhában homlokát törölgető, haját szigorú kontyba kötő, törődött háziasszonyt bubifrizurás modern nő váltja fel az új konyháról készített képsorokban (W2). Ez az analitikus-ergonomikus, az emberi mozdulatokat fázisokra bontó és azok „térbeli és tárgyi konfigurációját” (Kerékgyártó 2008: 22) létrehozó taylorista szemlélet a háztartási eszközök rohamos gépesítésével, valamint a főzés idejének lehetőség szerinti minimálisra csökkentésével egészült ki, ami a helyiség méretének egyre erőteljesebb redukciójához vezetett.

A főzés tevékenységének az otthon egyéb – a családi élet és a vendégségek terepeként szolgáló – területeitől, illetve a szabadidős elfoglaltságoktól elzárta, higiénikus és praktikus keretek között illett zajlania. Olyannyira, hogy a modernizmus specializáció-elvének megfelelően lassanként – legalábbis a skiccpauszon – ki is szerveződött az otthonból, az üzemeltetett lakásban pedig kialakíthatóvá vált egy „harmadik szoba a mellékhelyiségek területének csökkentésével” (W1). A megoldás későbbi sikertelensége nemcsak abból adódott, hogy a lakóházakból kiszervezett funkciók számára tervezett épüleategységek megépítése a határidők csúszása miatt a lakások átadása mögé sorolódott, és azok gyakran később sem készültek el, de a lakossági ellenálláson is megbukott az elgondolás. „A nők egyszerűen nem hagyták magukat tehermentesíteni. Maradtak hát a mini-konyhák és az azokban szorgoskodó (bányász)feleségek. És főzték a többfogásos vasárnapi ebédet a 60 cm széles konyhában, ahol az ajtót előbb be kellett zárni ahhoz, ha valaki ki akart nyitni egy fiókot, vagy fordítva” (N. Kovács 2008b: 28).

A szocialista ideológia értelmében elvárásként jelent meg, hogy a nő részt vegyen a termelésben és ennek megfelelően rendelkezzen munka-, ugyanakkor szabadidővel is, amelyet emancipált, modern nőként szórakozással tölthet. Ezzel a nőképpel azonban éles konfliktusban állt a szociális juttatásként 1967-ben bevezetett gyes intézménye, amely lehetőséget adott a nőknek, hogy évekre otthon maradjanak gyermekükkel, gyermekeikkel. Tóth Eszter Zsófia elemzi egy, a *Nők Lapjában* folyó vita kapcsán a két sugallt életstílus és elvárásrendszer konfliktusát, amely

mintegy visszacsempészte a nyilvános vitákba a klasszikus anya- és feleségszerep melletti érvelés lehetőségét. Miközben a gyese anyukák arra panaszkodtak, hogy a négy fal közé zárt háziasszony szerepe nemcsak számukra nyomasztó, de a férjük szemében is kevésbé vonzó, azokat a lakótelepi kismamákat, akik a „jó feleség, jó anya” szerepkörének nem feleltek meg, gyakran deviánsként jelenítették meg: „ahelyett, hogy otthon tanulnának, vagy változatosan főznének a férjüknek, »napközben összeülnek sörözgetni»” (Tóth 2008: 104).

Minthogy normatív módon fogalmazódott meg az ambicionált cél – végül is a szocialista projekt az utópia megvalósításáról szolt volna (Crowley-E. Reid 2002) –, azaz a „lakótelepek a szocialista városépítészet vívmányaiként a jólétet és a rendet kellett, hogy képviseljék” (Horváth 2008: 86), az ott megjelenő társadalmi problémákról eleinte vagy nem lehetett, vagy a meghaladandó múlt maradványaiként kellett beszélni: az épített környezettel nincs, nem lehet gond, legfeljebb használóinak átnevelése akadozik-késik esetenként. Ez nemcsak a modern életkeretekhez „nem illő” tevékenységekre és szokásokra vonatkozott, mint például a disznótartásra vagy -ölésre, zöldségtermesztésre, tisztaszoba fenntartására (N. Kovács 2008b), de a lakótelepi bűnözés tematizálására is. Minthogy a „szocialista térnek” a társadalmi igazságosságot kellett tükröznie, a szegénység tabu maradt, elbeszélései pedig szokatlanul erős morális töltetet kaptak (Horváth 2008).

Léptékváltás: a nagylakótelepek és a „rettenetes otthonosság”

A Kádár-rendszerben azonban az új ember nevelésének kereteit célzó építészet, amely „a maga zárt formáival meghatároz és meg kell hogy határozzon egy életformát” (Joób 1981 [1965]: 269), az építészeti modernizmus reformeri programjának paternalizmusát maga mögött hagyva, illetve a retorikára korlátozva, lassanként a mennyiségi lakásépítéssel fémjelezhető szociálpolitikai paternalizmus eszközévé vált. Ebbe a gondoskodó kontrollba már nem tartozott bele a magánélet tereinek szűkítésére és a szabadidő közösségi terekbe történő csatornázására tett erőfeszítés. Az állam kivonult a privát szférából, a lakásbelső otthonossá tételét propagálva és a családi élet zártágát jóváhagyva politikai részvétel helyett egyfajta kompromisszumos apolitikusságot kínált fel állampolgárainak. A konszolidáció szempontjából tehát paradox módon éppen a magánélet apolitikussá tette váltak a hatalomgyakorlás hatékony politikai eszközévé. A hatalom számára kívánatos „kizárólagos magánülethez” teret kellett biztosítani, így a lakáskérdés megoldása ismét központi szerepet kapott a politikai stratégiában (György 2014).

Míg a legitimációs hiánnyal küzdő rendszer lényegében kivonult a magánélet tereiből, az építész szakma társadalomformáló hivatásból, értelmiségi és művész státuszából az olcsóság szempontjait mindenhatóvá tévő gazdasági „racionalizáció” és a (panel)technológiából adódó lehetőségek kiszolgálójává vált. Nem véletlen, hogy – mint arra Keller Márkus a rendszerváltás után készült interjúkat elemezve rámutat – az építészek a szocialista realizmus közjátékát a Rákosi-éra fojtogatóbb légkörű diktatúrája ellenére is szabadabbnak élték meg, mint a kádári lakáspolitikai ideológiailag kiüresedett pragmatizmusát (Keller 2009). A sztálini meghatározás értelmében „formájában nemzeti, tartalmában szocialista” építészet követelménye Magyarországon már az 1949-es *a kommunista magyar építészek határozatában* világosan megfogalmazódott az „erős nyugati kozmopolita behatások” veszélyeinek ellenszereként, hivatalosan azonban csak az 1951-es „nagy építészeti vitát” (Major-Osskó 1981) követően vált dogmává. Azonban a „szocreál” a maga irodalmi gyökereivel meglehetősen homályos maradt (Tomasik 2013), és kellő szabadságot hagyott a szakma számára, miközben a presztízsbetűzésben és agitatív önreprezentációban gondolkozó hatalom komoly intézményi háttérrel és magas státuszt biztosított az építészeknek. Ezzel együtt a „szocialista tartalom” keresése az építészeti modernizmus vívmányainak (legalábbis a diskurzusok szintjén és a formák terén történő) kényszerű elvetésével együtt is megmaradt annak eszmeiségénél, ami a társadalomreformeri, szociális elkötelezettséget, az építészet társadalomformáló szerepébe és ezen keresztül hivatás jellegébe vetett hitet illeti.

A kádári konszolidáció részeként megjelenő építészetideológiai irányváltásnak köszönhetően, mire az építészek egy 1954-es hruscsovi beszéd nyomán a gazdasági racionalizációnak megfelelően felszabadultak a „szocreál” dogmatizmusa alól, lényegében elkezdődött a szakma deprofesszionizálódása (Keller 2011), amelynek értelmében mozgásterük a politikailag szabadabb légkör ellenére minimálisra szűkült. A tervezőknek egyre inkább a normákon alapuló tervutasításos rendszert kellett szolgálniuk, és innen kezdve nagyrészt a kivitelező és a helyi politikai funkcionáriusok diktáltak, a normák teljesítésének érdekében megkötve az építészek kezét, miközben „a fejlődést és a szocializmus épülését az átadott épület légköbméterben és lakásszámban mérő közvélemény a csöpögő csapat, a hullámos parkettát és (miután beköltözött) a lakótelepek sivárságát is az építészek számlájára írta” (Simon 1999). Simon Mariann szerint ugyanakkor ennek a folyamatnak a következménye, hogy Magyarországon lényegében elmaradt az építészeti modernizmusnak az a kritikai revíziója, amely Nyugat-Európában a hatvanas évektől zajlott. A hazai építészek ugyanis politikai okoknál fogva akkor jutottak annak lehetőségéhez, hogy a modernizmus elveit nagy volumenű építkezések révén gyakorlatba ültessék, amikor a házigyári technológia, az erőteljes iparosítás, a tipizálás és a minőségi szempontokat maximálisan számításra kívül helyező tervutasításos rendszer gyakorlatilag már nem adott teret az építészeti

modernizmus hagyományán alapuló igényes tervezésre, még ha akadnak is példái a „rejtőzködő, nehezen észrevehető modernségnek” (György 2014: 152). Ezt a fordulatot jelzi az Óbudai Kísérleti Lakótelep, amely nagyrészt az utóbbi kategóriába esik (azaz az építészeti modernizmus igényes alkalmazásával, de annak megújítása nélkül készülnek a tervek), csakhogy a hatvanas évektől üzembe kerülő házigyárak és a panelos technológia a megvalósítással párhuzamosan teszik elavulttá a kísérletet, így a (téglafalás) típustervek nem kerülnek sorozatgyártásra (Branczik 2011). Az olcsóság követelménye ráadásul a panel technológiai lehetőségeit sem engedte kihasználni: a darufelvonulás kötöttsége, a gyártás gyorsasága és egyszerűsége, a típusok számának minimálisra csökkentése monotonitást eredményezett. Az előírt számok időnként egészen odáig vezettek, hogy az átlagnégyzetméter biztonságos és egyszerű produkálásáért lényegében egyféle lakásokat terveztek az építészek, néhány ezeknél kisebb és nagyobb lakással téve „változatossá” az összképet (Körner 2006). Ráadásul a legitimációs stratégiaként felépített lakáspolitikai a mennyiségi lakásépítés előtérbe kerülésével sem jelentett társadalmi igazságosságot (Szelényi-Konrád 1969; Csizmady 2003). Bár egy 1971-es rendelet értelmében a hetvenes évektől már fokozottabban kellett ügyelni az elosztás szociális jellegére, mint azt Horváth Sándor a Kádár-kori szociálpolitikát elemezve megállapítja, ez nem annyira a szegények felemelését, mint inkább a magánéletből kivonuló hatalom felkínálta kompromisszumot jelentette, és vele együtt a konszolidáció „rettenetes otthonosságát” (György 2014: 148). Az állami újraelosztás az apolitikusságra és együttműködésre vonatkozó kompromisszumon keresztül volt politikus, nem társadalomreformeri értelemben. A rendszer azzal, hogy a javakból nem a rászorultak részesültek elsősorban, nem gyengítette, hanem erősítette támogatottságát (Horváth 2012).

A magánéletből való kivonulást jelzi az otthonnal kapcsolatos hangvétel megváltozása. Ezt írja a *Lakáskultúra* 1967-es évfolyamának első számában Tömör Tamás:

Életünk, minden tevékenységünk bázisa a lakásunk. Eljárunk dolgozni, szórakozni, színházba, moziba, vendéglőbe, kirándulni, de minden utunk a lakásban fejeződik be. Ám aki csak aludni, pihenni, enni jár haza, az nem tudja, mi az Otthon” „Tévedés lenne manapság még arról beszélni, hogy az otthoni ételkészítés, s a családi körben az étkezések szép szokása visszafejlődőben, elhalóban van, és a »jövő lakásában« sem a konyhára, sem az étkezőhelyre nem lesz már szükség. [...] a frissen elkészített ételek, az egyéni ízlésnek megfelelő ízek szükséges és elengedhetetlen kiegészítését fogják jelenteni az étkezésnek a jövőben is, konyhára tehát szükség lesz.

Egyfelől tehát „még” nem tartunk itt, másfelől viszont talán nem is ez a cél, mint-hogy különböző életstílusok vannak, amelyek békében megférnek egymás mellett:

A mai élet lüktető ritmusában a családok életmódjukat vizsgálva két táborra oszthatók. A „vándorok” a közösséget, társaságot kedvelik, szívesen teszik el a háztartásvezetés gondját, és élik változatos életüket a lakás falán kívül. Az évek múlásával, a család növekedésével azonban legtöbbjük átlép a másik népes táborba, az otthonkedvelők csoportjába, és a kényelmes, jól felszerelt családi fészek nyújt részükre sok mindenért kárpótlást (Tömöry 1967: 3).

Azzal párhuzamosan, hogy az otthon a maga intimitásával és zártságával a dolgozó ember munkahely melletti legfontosabb élettereként elismerést nyer, a várostervezésben léptékváltás történik. Egyfelől, éppen mert a történeti város hagyományos utcai karaktere hiányzik a lakótelepről, a lakás válik az elsődleges környezetté. Maga a tervezés is ezzel kalkulál, a minőség és érték szempontjából a lakások komfortfokozatát azok fizikai környezete elé helyezve, míg a telep külső terei a hétköznapi tevékenységeket összekötő, „letudandó” útvonalakká válnak (Szelényi-Konrád 1969). Másfelől a nagyipari tervezés fókuszába az épületek helyett egyre inkább a városrészek, városok kerülnek, a léptékváltás pedig lehetővé teszi a tervezői tekintet „nagyvonalú” elsiklását az egyes házak funkcionális és formálásra vonatkozó problémái fölött (Simon 1999). Az 1970-es évektől kezdődik meg az 5-15 000 lakásos óriás-lakótelepek építése, és a lakótelep-építés – a paneles technológia előretörésével és a magasházak, illetve a sok lépcsőházas szalagházak elterjedésével – ebben az évtizedben válik a legnagyobb mérvűvé.

Mit takar tehát a nyolcvanas években épült Római úti lakótelep jellemzésében az „olyan” jelző? Azt a fentiekből következő összetett jelentéshálót, amely elválaszthatatlanul összekapcsolódott a *lakótelep* szóval, és amellyel szemben az elszakadás igénye megfogalmazódott. A hetvenes évek óriás-lakótelepeit, amelyeknek tervezése, kivitelezése és hétköznapijainak összefonódtak a szocialista rendszer ideológiájával, gazdasági és építészeti sajátosságaival: a szocialista realizmus közjátékával, a Rákosi-éra és a Kádár-rendszer eltérő politikai stratégiájával és eltérő szerkezetű paternalizmusával, a lakáskiutalás menetével, a mennyiségi lakásépítés és a tervezés minőségi következményeivel. – a rendszer számára mind az önreprezentáció, mind a politikai stratégia szempontjából ikonikus volt a lakótelep: „Az utópia nem ideológia többé, hanem szó szerint a hely kérdése. A *lakótelep lett a földi paradicsom, az új rendszer alapvető dimenziója*. A végtelen világnézeti viták helyett egyszerűen az új terek mindennapi élettapasztalata vált döntő kérdéssé” (György 2014: 150). Ez a mindennapi élettapasztalat azonban az újraírás lehetőségét is magában hordozta, a lakótelepről folytatott diskurzusokkal és a lakótelepet megjelenítő ábrázolásokkal együtt. Így válhatott a racionalizáció szocialista csodáiból, az új,

szocialista ember humánus, higiénikus, egészséges, modern lakókörnyezetéből az, ami: a hatvanas-hetvenes évek lakótelepe, a „betonba zárt szocializmussal”. A felülről irányított építkezésekre így íródik rá alulról a történetük, és a lakótelepi falak a maguk keménységével, a hozzájuk kapcsolódó városi legendákkal és rítusokkal, a hozzájuk kialakított tárgyak kultúrájával és reprezentációjuk hagyományával és sémáival együtt így őrizhetnek közrezárt terükben egy korszak hatalmi-társadalmi interakcióinak eredményeként létrejött ideológiát.

Irodalom

- Branczik Márta 2011: Típusstervek és korszerű lakások. Az Óbudai Kísérleti Lakótelep. In Branczik Márta - Keller Márkus (szerk.): *Korszerű lakás 1960. Az óbudai kísérlet*. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum - 1956-os Intézet - Terc.
- Crowley, David 2002: Warsaw Interiors: The Public Life of Private Spaces, 1949-65. In Crowley, David - E. Reid, Susan (szerk.): *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*. Oxford - New York: Berg. 181-206.
- Crowley, David - E. Reid, Susan 2002: Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc. In Crowley, David - E. Reid, Susan (szerk.): *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*. Oxford - New York: Berg. 1-22.
- Csete György - D. Blazsek Gyöngyvér - Deák László - Dulánszky Jenő - Jankovics Tibor - Kistelegdi István - Kovács Attila - Nyári József - Oltai Péter - Pálfi Miklósné 1981 [1975]: Kísérletünk Pakson. In Major Máté - Osskó Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból*. Budapest: Corvina Kiadó. 412-414.
- Csizmady Adrienne 2003: *Lakótelepek*. Doktori Mestermunkák. Budapest: Gondolat.
- Csizmady Adrienne 2008: *A lakóteleptől a lakóparkig*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- De Certeau, Michel 2010: *A mindennapok leleménye 1. A cselekvés művészete*. Fordította: Sajó Sándor - Szolláth Dávid - Z. Varga Zoltán. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Egedy Tamás 2000: A magyar lakótelepek helyzetének értékelése. *Földrajzi Értesítő* XLIX/3-4. Online: http://www.varosrehabilitacio.net/media/files/Lakotelepek/3lakotelepek_helyzete.pdf [2016. 06. 22.]
- Ferkai András 2005: *Lakótelepek*. Budapest: Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatala.
- Fonál Sándor 1981 [1961]: Még egyszer a lakáskérdésről. In Majos Máté - Osskó Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból*. Budapest: Corvina Kiadó. 231-235.
- Gelencsér Gábor 2008: Panelkapcsolatok. A lakótelep-motívum a magyar filmben. In N. Kovács Tímea (szerk.): *Lakótelepek. A modernitás laboratóriumai*. Budapest: Kijárat Kiadó. 142-160.
- Gyáni Gábor 1998a: A városi nyilvánosság társadalomtörténete - európai perspektívák a 19. században. In Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870-1940*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó. 23-52.
- Gyáni Gábor 1998b: Közösségi magántér - a budapesti magánlakás a 19-20. században. In Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870-1940*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó. 169-214.

- Gyáni Gábor 1998c: A regulázó gondoskodás. In Léderer Pál - Tenczer Tamás - Ulicska László (szerk.): „A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok”. *Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó. 11–28.
- György Péter 2014: *A hatalom képzelete. Állami kultúra és művészet 1957 és 1980 között*. Budapest: Magvető.
- Horváth Sándor 2008: A lakótelepek népe és a bűn metaforái: a Mária Valériától a csövesekig. In N. Kovács Tímea (szerk.): *Lakótelepek. A modernitás laboratóriumai*. Budapest: Kijárat Kiadó. 83–100.
- Horváth Sándor 2012: *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Iván László 1996: Budapesti falanszterek. A tömeges lakásépítés térbeli konzekvenciái. *Földrajzi Értesítő* XLV/1–2. Online: http://www.mtafki.hu/konyvtar/kiadv/FE1996/FE19961-2_73-99.pdf [2016. 06. 22.]
- Joób Tamás 1981 [1965]: Vélemények a Zalotay-Böröcz-szalagházról. In Major Máté - Osskó Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból*. Budapest: Corvina Kiadó. 264–270.
- Keller Márkus 2009: Diktatúra, professzionalizáció és emlékezés. Az építészek esete a Kádár-rendszerrel. In *Kádárizmus. Mélyfúrások*. Évkönyv XVI. Budapest: 1956-os Intézet. 115–140.
- Keller Márkus 2011: Korszerű, célszerű és modern? Az Óbudai Kísérleti Lakótelep születése és a lakáskérdés. In Branczik Márta - Keller Márkus (szerk.): *Korszerű lakás 1960. Az óbudai kísérlet*. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum - 1956-os Intézet - Terc.
- Kerékygártó Béla 2008: „A lehető legtöbb ember lehető legnagyobb fokú boldogsága”? a lakótelep építészeti és városépítészeti eszméinek és modelljeinek kiformalódása az 1920-as években. In N. Kovács Tímea (szerk.): *Lakótelepek. A modernitás laboratóriumai*. Budapest: Kijárat Kiadó. 15–31.
- Körner Zsuzsa 2004: *A telepszerű lakásépítés Magyarországon 1850–1945*. Budapest: Terc Kiadó.
- Körner Zsuzsa 2006: *Az európai és a magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig*. Budapest: Terc Kiadó.
- Le Corbusier 2005 [1923]: *Vers une architecture*. Párizs: Flammarion.
- Lefebvre, Henri 2007: *The Production of Space*. Fordította: Donald Nicholson-Smith. Oxford: Blackwell Publishing.
- Major Máté 1981 [1975]: A magyar építészet harminc éve. In Major Máté - Osskó Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból*. Budapest: Corvina Kiadó. 375–384.
- Nagy Ágnes 2013: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1949–1953*. Budapest: Korall.
- Niedermüller Péter 2008: A modern város metamorfózisai. In N. Kovács Tímea (szerk.): *Lakótelepek. A modernitás laboratóriumai*. Budapest: Kijárat Kiadó. 161–172.
- N. Kovács Tímea 2008a: Lakótelepek - a modernitás laboratóriumai. Bevezetés. In N. Kovács Tímea (szerk.): *Lakótelepek. A modernitás laboratóriumai*. Budapest: Kijárat Kiadó. 7–14.
- N. Kovács Tímea 2008b: „Új-Mecsekalkján már fénycsöves világítás ragyog”. Modernitás-metaforák és urbánus életvilágok: Pécs-Uránváros. In N. Kovács Tímea (szerk.): *Lakótelepek. A modernitás laboratóriumai*. Budapest: Kijárat Kiadó. 63–82.
- Simon Mariann 1999: Kötöttségek és kötődések. Identitáskeresés a hazai építészetben, 1968–1972. *Kortárs Építészet* II/4. Online: <http://arch.eptort.bme.hu/kortars8.html> [2013. 03. 22., már nem elérhető tartalom]

- Sipos Gyula 1981 [1960]: Kinek építkezünk? In Major Máté – Osskó Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból.* Budapest: Corvina Kiadó. 191–194.
- Somlyódi Nóra 2005: Eltérő térbeliségek – Benkő Imre és Féner Tamás Budapest-albumai. In N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor (szerk.): *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a várostervezésben.* Budapest: Kijárat Kiadó. 239–253.
- Szelényi Iván – Konrád György 1969: *Az új lakótelepek szociológiai problémái.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tomasik, Wojciech 2013: Helyettesítheti-e az építészet az irodalmat? Fordította: Danyi Gábor. *Korunk* 2: 9–27.
- Tóth Eszter Zsófia 2008: „Az volt a jelszó, hogy hány cukorral kéri a feketét. A gyeses csajok csinálták.” a gyesen lévő nők mindennapjai a lakótelepeken az 1980-as években. In N. Kovács Tímea (szerk.): *Lakótelepek. A modernitás laboratóriumai.* Budapest: Kijárat Kiadó. 101–123.
- Tömör Tamás 1967: Házimunka, főzés, étkezés a lakásban. *Lakáskultúra* 1967/1: 3.
- Veres Péter 1981 [1961]: Lakáskereső – életmű. In Major Máté – Osskó Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból.* Budapest: Corvina Kiadó. 206–215.
- W1 = <http://www.youtube.com/watch?v=lwrGLFUYFxl> [2016. 06. 22.]
- W2 = <http://www.youtube.com/watch?v=41pyty0-lgs> [2016. 06. 22.]

A szocialista realizmus magyar genealógiája

Keszeg Anna

Scheibner Tamás

A magyar irodalomtudomány szovjetizálása.

A szocialista realista kritika és intézményei 1945-1953.

Budapest: Ráció Kiadó, Ligatura, 2014. 316. p.

ISBN 978 615 5047 66 4

Scheibner Tamás *a magyar irodalomtudomány szovjetizálása* című munkája azzal szembesíti az olvasót, milyen hézagos és felületes tudásunk van a magyar irodalom egy olyan korszakáról, amely radikálisan rendezte át az irodalomról való beszédet, arról, amelyet a szerző a szovjetizálás periódusának nevez. Az 1945 és 1953 közötti nem egészen egy évtized irodalomtudományáról rajzolt térképről az olvasható le, hogyan, milyen személyi és intézményi infrastruktúra segítségével történt meg az irodalomkritika és -történet sztálinista átalakítása, s hogyan formálódott az a - nem teljesen - homogén beszédmód, amelyet szocialista realizmusként emlegetünk. S bár a könyv nem figyelmeztet minduntalan az elvégzett munka nagyságára, hiánypótló voltára, az olvasó jól látja, valójában rendszeres és alapos korszaktörténeti összefoglaló készül itt - történészek, irodalomtudósok és irodalomszociológusok munkáját is kiegészítendő. Az e korszak művészetével való foglalkozás Szolláth Dávid, György Péter munkáinak köszönhetően beindult ugyan az elmúlt néhány évben, azonban még e kötetek hívószavai is mutatják, hogy olyan nagyon fontos kérdésekben nem zajlott le érdemi vita, mint az 1945-1989 közötti időszak korszakolása, a periódus megnevezése, az alkorszakok elhatárolása. Az 1957 és 1980 közötti periódusról államszocializmusként beszélő György Péterhez képest Szolláth számára a kommunizmus és a munkásmozgalom a keretező fogalmak, Scheibnernél pedig a szovjetizálás egy olyan politikátörténeti kontextushoz kíván felnőni, amely a hidegháború és a szovjet terjeszkedés kérdéskörét, illetve az e globális folyamatokhoz kapcsolódó helyi változtatásokat egyszerre kívánja megérteni.

E recenzió szerzője úgy ír a kötetéről, hogy a korszakkal még érintőlegesen sem foglalkozott. Erre azonban két mentsége is van: egyrészt olyan folyamatokról szól a könyv, amelyeknek hatása az irodalomról való beszéd kortárs rendszereiben is érződik (lásd ehhez például a kötet befejezésének utolsó előtti bekezdését [266]),

másrészt pedig – és a könyv iránti érdeklődését ez motiválta – a művészet intézményrendszereinek szociológiája régóta foglalkoztatja. Ilyen megközelítésben pedig a magyar irodalomtudomány szovjetizálása akár módszertani segédletként is ajánlható, hiszen egy olyan diszkurzív intézményfogalommal dolgozik, amely más korszakok esetében is sikerrel használható. A kötet gerincét adó három nagy rész egymáshoz való viszonya is ebből az intézményes szempontból érthető meg: a szocialista realizmus eszmetörténeti fogalmát tárgyaló első egységet az irodalmi szovjetizálás korai korszakának intézménystruktúráját, majd pedig a sztálinista kritika fórumait és nyelvét tárgyaló rész követi.

Induljunk is ki mindjárt abból, hogy a korszak irodalomtudományát milyen intézményszerkezetben vizsgálja a kötet. Scheibnert az irodalomkritika és az irodalomtörténet szakmai fórumainak ki- és átalakulása érdekli, s ezt olyan megközelítésben vázolja, amely az intézmény fogalmát négyféleképpen határozza meg. Az első megközelítésben az intézmény a *materializálódott irodalmat*, a könyvtermést érinti, s ebben a Szikra Nyomdai, Irodalmi és Lapkiadó Vállalat létrejöttét, a „polgári” kiadói rendszerhez való viszonyát, elvesztett és megnyert csatáit elemzi. A második típusú intézményfogalom a *szervezetek, társaságok és csoportosulások* kérdéskörére értendő: ide a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság, a Magyar Írók I. Kongresszusa, illetve a Magyar Irodalomtörténeti Társaság és annak folyóirata, az *Irodalomtörténet* tartozik. Az intézményfogalom következő két meghatározása miatt írtam fentebb arról, hogy Scheibner beszédmódként kezeli az intézmény fogalmát. Amikor intézményként beszél az új *irodalmi kánonról*, illetve a Lukács-vitában materializálódó *diszkurzív versengésről*, olyan keretet teremt, amely a művészet és az ahhoz kapcsolódó szakmák intézményes megközelítéseiben elengedhetetlen: az odatartozás és kintrekedés, társulás, társulni akarás problémáját a szándékok és elvek területére tolja. Azt állítja, hogy ezeken a területeken az intézményt mindig szoftverként és nemcsak hardverként érdemes érteni. E diszkurzív vizsgálatból derülnek ki olyan összefüggések, hogy a szovjetizálás periódusában a *kit olvasni és olvastatni* problémája kapcsán miért kapott kiemelt szerepet a színház a többi műnemhez viszonyítva. Ezen intézményfogalom kapcsán pedig mindenképpen ki kell térnünk arra, hogy tudománytörténeti adottságok miatt (el nem készült összefoglalók, monográfiák) Scheibner kénytelen egy olyan perspektívát felvállalni az adott korszak irodalomtudományáról, amely az irodalomszociológia második hullámára volt leginkább jellemző. Ezen irányzat kutatói az irodalom helyének kijelölésében arra vállalkoztak, hogy megértsék annak a többi társadalmi részrendszerhez viszonyított helyét, intézményes infrastruktúráját elemezve. S bár kétségkívül e perspektíva visszatérésére több példát is hozhatnánk (egészen addig elmenően, hogy a *kulturális és kreatív iparágak* fogalma hogyan dinamizálta a művészet részterületeinek szakmai habitusok és érdekvédelmi szervezetek felőli kutatását), az irodalom intézményes keretei iránti érdeklődés leginkább azokon a területeken

látszik megmaradni, ahol úttörő kutatások zajlanak. Ezért is érzem szerencsésnek, hogy ebben a könyvben e sajátos intézményfogalomnak köszönhetően egyszerre két légy is lehullik egy csapásra: úgy értjük meg az intézmények működését, hogy látjuk a lehetséges habitusok harcát, de a nyelvhasználat átalakulását, bizonyos sémák és frazémák meghonosodását is. E diszkurzív réteg pedig rámutat arra, hogyan volt képes a nyelv életprojekteket alakítani, és miképpen tudott életmód-mintát kínálni irodalmi antropológiai értelemben. Látjuk azt, hogy mióta szitokszó az arisztokratizmus, hogy a haladás, lemaradás és felcsatlakozás, a leszármazás és irodalmi örökösödés népi és urbánus logikája, a „nem ezrek, hanem milliók számára való alkotás” közszereplő írójának eszménye hogyan került uralmi pozícióba. Scheibner könyvében emberek és nyelvtani struktúrák alkotnak intézményeket. Az emberek iránti érdeklődés azokban a mikrotörténetekben érzékelhető, amelyek időnként ráközelítenek egy-egy figurára – leghosszabban a Háy házaspár és különösen Majorosné Singer Éva esetében –, máskor utalások szintjén. Ezek az utalások gyakran tartalmazznak olyan megállapításokat, amelyek egy-egy személy karrierjében a törést valamilyen fogalommal való megbélyegzéshez kötik. Az intézménytörténeti megközelítés a léptékváltások megsokszorozását természetesen implikálja, azonban sok esetben lett volna e sorok szerzője kíváncsi arra, hogy egy-egy ilyen fogalom hogyan kezd „ráragadni” a későbbiekben diszkreditált személyre. Ennek ellenére a kötetben megmozgatott forrástípusok közötti átkötések elegendőek, a Lukács-vita elemzése esetén egyenesen bravúrosak.

Takáts József *ÉS*-beli kritikájában kiemelte, hogy Scheibner kötetének egyik legnagyobb újdonsága, hogy Katerina Clark antropológiai, ritualista olvasásmódját meghonosítja a magyar szocreál kutatásában, illetve mentoraiként mutatja fel a Clark-féle hagyomány kortárs folytatóit is. Ezzel a perspektívával egy következő eleme is lesz a korábban felmutatott diszkurzív intézményfogalomnak: az azonosuló befogadási stratégiákat követő olvasó – bár Scheibner kötetében ez csak felvillantott problémakör (32–33). Az irodalom ritualista olvasata abba a nagy tudományos paradigmába illeszkedik, amely a kulturális termékek fogyasztásában a különböző előállítási és fogyasztási szinteken azonos mintázatokat mutat fel, s lehetővé teszi, hogy e termékek mediális sajátosságait félretolva a hasonlóságok kutatása prioritást élvezzen. A vizualitás jelenségei iránt érdeklődő kutatóként örömmel állapítottam meg, hogy Guy Debord *a spektákulum társadalmában* megfogalmazott meglátásai mennyire működőképesek lehetnek annak megértésében, hogy az új olvasóközönség „nem is értelmezésként fogta fel saját tevékenységét, hanem úgy vélte, nézőpontja teljesen egybeesik a szerzőével, vagy még inkább a karaktert nem egy fiktív világ részeként kezelte” (32). Számomra ezen a ponton ki is jelölődik az a következő állomás, amelynél szeretném látni a kötet szerzőjét megállni – az ideális olvasó és a „tipizálás” jelenségének működését lenne érdemes e kötet kontrollanyagaként megvizsgálni. A szocialista realizmus működése

kapcsán Jevgenyij Dobrenko munkái összefoglalásaként olvasható a következő megállapítás: „főként a preferált társadalmi csoport olvasói visszajelzései nyomán kialakít [az esztétika - K. A.] egy elképzelést arról, milyennek *kell* lennie az olvasó esztétikai választásainak, majd az így nyert modellt az irodalomkritika és a kultúrpolitika működtetése révén egyaránt ráerőszakolja az írókra és az olvasókra - melyek egy része valóban azonosul is avval, bár nyilván nem a kifinomultabb polgári ízlésvilággal rendelkezők” (33). A szocialista realizmus „új ember” projektjének működését illusztrálja az idézet, s ezért is érthető a kíváncsiság, amely annak - tudományosan is leírható - magyar sikere iránt érdeklődik.

A kötet olyan szempontból is nagyon élvezhető olvasmány, hogy nem érződik rajta „elsőkönyves” jellege. Ezt legfőképpen úgy értem, hogy elmarad belőle az az erőfitogtatás, amely elsőkönyves szerzőkre általában jellemző, s az olvasmánylista fegyelmezetten azokat a tételeket tartalmazza, amelyek az adott jelenség megértésében segítenek, s még akár azok is hiányoznak, amelyek az általánosabb szakmai habitus kialakításában lehettek szemléletformálóak. Ezek a nyomok ugyanakkor nem maradnak teljesen felfejthetetlenek: a címadásban, a megfogalmazás formuláiban ott vannak a történetírás klasszikus módszertani munkái rejtett hivatkozásként. Ugyanakkor - bár a téma természetesen távolról sem könnyen nevetető - a választott idézetekben gyakran érzékelhetjük, hogy a kutató finom humorral választ a problémát illusztráló, valószínűleg számos példája közül (egyik kedvencem Lenkei Lajos színházkritikus arra vonatkozó megállapítása, hogy a magyar nép vendégszerető háza miért jobb az angol klubnál [82]). Ez a humor érezhető a sorozatborító dizájnján is, ahol a címlap egyetlen, grafikai elemekkel kitölthető részén a vörös csillagba zárt sarló és kalapács terhelt szimbóluma látható. Fontos könyv.

Twitter-demokrácia

Szilvay Gergely

Molnár Attila Károly

A tanácskozó demokrácia és a megváltó csevegés.

Budapest: Nemzeti Közszerzői Központ - Molnár Tamás Kutatóközpont, 2014.

ISBN 978 615 549 185 6

Az előző időszak (il)liberális demokráciáról szóló vitái újra középpontba állították a demokrácia kérdését a hazai politikai gondolkodásban. Már csak azért is, mert a kormányfő tematizáló beszédén túl még egy olyan jelenség volt tapasztalható, amely elgondolkodásra készíthetett a demokrácia mibenlétét illetően: az elmúlt évek közvetlen vagy részvételi demokráciát preferáló, baloldali egyetemi diákmozgalmai.

Eközben a szociologizáló beszéd- és szemléletmódot évtizedek óta gyakorló, a demokratikus ellenzékéből kinőtt baloldali értelmiség számára olyannyira magától értetődő a liberális demokrácia, hogy annak bármilyen kritikáját eleve a demokrácia elleni támadásnak veszi. Számára a demokrácia: a liberális demokrácia. Persze ez a közeg elsősorban a kormányfői kritikákra koncentrált, a baloldali diákmozgalmakról kevésbé vett tudomást. Számukra a demokrácia az a liberális képviselői demokrácia, amelyben egyre több kérdésben technokrata szakértők döntenek, az emberi jogi kérdésekről pedig jó esetben az alkotmány és a bíróságok; a nép csak akkor jó, ha elég felvilágosult. A demokrácia értéke nem abban rejlik, hogy az emberek eldöntik, ki döntson a következő időszakban az ország dolgairól, hanem az emberi jogok kiterjesztésében és az emberek nevelésében. Ideális demokratákról álmodoznak, mert a demokrácia csak a megfelelő „emberanyag” esetén működik jól. Ideális emberekkel azonban bármilyen államforma jól működik, sőt ideális emberek esetében államra sincs szükség, eljön a földi paradicsom, beteljesül az evilági eszkatológia – és akkor még demokráciára sincs szükség. Az államforma és ezen belül a jól működő demokrácia kérdése épp azért vetődhet fel, mert az ember a bűnbeesés után kiűzetett a paradicsomból, tehát tökéletlen, tehát sosem lesz ideális demokrata. Emellett a *liberális demokrácia* jelzős szerkezetében a *liberális* a közkeletű elképzeléssel szemben nem kiterjesztő, hanem megszorító értelmezés. A liberális demokrácia nem több, hanem kevesebb demokráciát jelent, minthogy a demokrácia *per definitionem* többségi, a liberális pedig ezt korlátozza. Hayek óvott a demokrácia és a liberalizmus felcserélésé-

től: a demokrácia arról szól, miként döntünk, a liberalizmus viszont arról, hogy milyen döntéseket kell hozni (Hayek 1990: 103–117). A kettő egybe is eshet, de ez egyáltalán nem szükségszerű.

Míg a hazai szociológizáló látásmód csakis liberálisként tudja elképzelni a demokráciát, addig a nyugati egyetemi életben minden olyan demokráciakritika bevettnek számít, amelyet itthon a jobboldal megfogalmaz – csak ott mindez inkább baloldalként van számon tartva. Talán elég, ha csak a kommunikatív filozófiára utalok vagy Richard Bellamy politikai konstitucionalizmusára, amely a politika eljogiasulását kritizálja, mivel az elidegeníti az embereket a demokráciában való részvételtől (Bellamy 2007). Az emberi jogi gondolkodás Magyarországon szokásos jobboldali kritikája is elsősorban a baloldal sajátja tőlünk nyugatra: eszerint az emberi jogok nem metafizikai létezők, hanem konstrukciók, amelyek a nyugat sajátjai, terjesztésük pedig felveti a kulturális imperializmus kérdését. Ettől még a nyugat számára persze lehet hasznos az emberi jogok elképzelése. Érdemes ugyanakkor talán utalni arra, hogy az emberi jogok elképzelése nem feltétlen csak a felvilágosult gondolkodás sajátja. A katolikus tanítás is elismer emberi jogokat, amelyeket éppen az ember isteni teremtettségéből fakadó méltósága ad (elég talán Jacques Maritain francia neotomista gondolkodóra utalnunk; a katolikus tanítás és az emberi jogok viszonyáról lásd: Orosz 2010). Ebből a szempontból nézve a vita nem elsősorban az emberi jogok létéről folyik (amelyet valószínűleg könnyebb igazolni egy személyes Isten létevel, mint Isten nélküli, „levegőben lógó” metafizikával), hanem ezen jogok tartalmáról (lásd például: Cornides 2012).

Épp a nyugati demokráciakritikák hazai visszhangtalansága miatt fontos Molnár Attila Károly legújabb, a Nemzeti Közszerzői Egyetem és a Molnár Tamás Kutatóközpont közös gondozásában *a tanácskozó demokrácia és a megváltó csevegés* címmel megjelent kötete, amelyben Molnár a deliberatív demokrácia demokrácia-elképzelését ismerteti imponáló irodalmi tájékozottsággal, majd egyben annak kritikáját is adja. A könyv második felében egy más természetű, de ehhez kapcsolódó jelenséget, a „digitális kor kőr”-jét elemzi a szerző, azt az elképzelést, amely szerint az internet, a világháló elhozza a politikai folyamatok további demokratizálódását, a hatalmi ellenőrzés kiiktathatóságát és a pártatlan személytelenséget, azaz a technika ezen csodája évezredek politikai problémákra is választ adhat végre.

Molnár rámutat: a deliberatív demokrácia proponálójának az az alapvető problémája a képviselői demokráciával (ami nem feltétlenül liberális) és a ma uralkodó liberális demokráciával, hogy ezek mégiscsak egyenlőtlen, intézményi és hatalmi nyomást gyakorolnak a polgárokra. A tanácskozó demokrácia a modernitás régi, tekintéllyel és hatalommal kapcsolatos dilemmájára keresi a választ (sikertelenül): a „ki mondja meg” és a „ki dönti el” dilemmájára. A politikai közösségnek döntést kell hoznia előbb-utóbb; miként oldható meg, hogy minél kevesebb ember (ideálisan: senki) számára ne legyen korlátozó, elnyomó a meghozott döntés, miként

biztosítható a szabad beleegyezés? Molnár szerint a kommunizmus összeomlása után a baloldalon a fő probléma az lett, hogy mi legyen az új célkitűzés, ugyanis „utópia nélkül szerintük 'vakon repülne' az emberiség” (Molnár 2014: 19). Ha minden ember egyenlő erkölcsi értékkel bír, ahogy feltételezik, akkor szemben állunk a hatalom problémájával, ám ha „az embereket hatalommal ruházzák fel”, akkor „szétterül a hatalom, és ezért lényegében megszűnik” (Molnár 2014: 19). A tanácskozó demokráciában a lényeg az, hogy kényszermentesen hallgatjuk meg és mérlegeljük az érveket. Ebből máris kirajzolódik az elképzelés egyik gyengéje: ha állandóan tanácskozunk, akkor megáll az élet; másrészt valamikor mégis döntést kell hozni, és nem valószínű, hogy az teljes mértékben konszenzusos lesz, marad tehát a többségi megoldás. Mint Molnár rámutat: a tanácskozó demokraták jellemzően nem beszélnek a gazdasági és katonai hatékonyságról, márpedig „a legitimitáció erősen függ a hatékonyságtól” (Molnár 2014: 25). Magyarán, ha a döntéshozatali folyamat nem hatékony (márpedig a tanácskozó demokrácia lassú és nehézkes valami), akkor az alááshatja a saját legitimitását.

A tanácskozó demokrácia teoretikusai közt Thomas W. Flynn nyomán három nemzedéket különít el a szerző: az elsőbe az utópikus idealisták tartoznak, mint Habermas, Rawls és Joshua Cohen, akiknél „a tanácskozás a kanti nézetten alapul, miszerint az értelem az emberek befolyásolásának egyetlen módja, amely összeegyeztethető autonómiájukkal” (Molnár 2014: 27). Az értelem az erőszak ellentéte. A második nemzedék – J. K. Dryzek, Young, Goodin, Gutman és Thompson – „kevésbé utópisztikus, nagyobb figyelmet szentel a pluralizmusból eredő gondoknak, egyéb kommunikációs és részvételi formáknak, ezért nem veszi olyan szigorúan a teljes konszenzus (mindenki meggyőzése) követelményét” (Molnár 2014: 29). Szemben az univerzalista-racionalista első nemzedékkel, a második inkább posztstrukturalista és pluralista. A harmadik nemzedék pedig a második nemzedék nézeteinek intézményesíthetőségével van elfoglalva, azaz a gyakorlat érdekli.

A tanácskozó demokrácia nem állapot-, hanem folyamatutópia – mutat rá Molnár. Más demokráciáknál demokratikusabb, mert egalitáriusabb és inkluzívabb. Antropológiája feltételezi a szabadon, csak az értelmére támaszkodva társalgó, egyéni érdekeit félretevő embert. Ha ilyen nincs, akkor létre kell hozni. Márpedig a posztstrukturalisták szerint nincs, tehát létre kell hozni: a struktúrák foglyai vagyunk, azok pedig elnyomóak, így vannak, akik jobban hozzáférnek a tanácskozáshoz például képzettségük és kapcsolataik nyomán (a kutatások szerint a képzetebbek szívesebben részt vesznek a tanácskozásban – a politikában –, és több időt szánnak rá, valamint jobban is tudják artikulálni nézeteiket). A posztstrukturalisták köztudottan át kívánják alakítani a felszabadítás érdekében az életvilágot (emancipációs és diszkriminációellenes törvények), ahogy a nyelvet is (politikai korrektség), mindez azonban azt mutatja: a struktúrák és a nyelv mégsem olyan elnyomóak (hiszen tudunk rá reflektálni, tehát nem determinál olyan nagy

mértékben). A posztstrukturalisták továbbá azzal a feltételezéssel élnek, hogy az egyén az identitásinterakciókban jön létre, azaz maguk a struktúrák hozzák létre. Kérdés, akkor mi baja van az egyénnek a struktúrákkal, és azok hogyan lehetnek elnyomóak. Ha az identitást a struktúrák hozzák létre, akkor nincs autonómia, nincs szabadság és nincs végső soron egyén, egyéni identitás sem (Molnár 2014: 96–97). És akkor nincs elismerésre való igény sem, ami pedig központi jelentőségű a tanácskozó demokráciában: az egyén törekvéseinek, önképének, identitásának elismerése adja az emberi méltóságot, ezért tilos a normatív kritika, a helytelenítés. Az elnyomás az el nem ismerést jelenti, ami dehumanizál. Mindez éles ellentétben áll az európai hagyománnyal, amelyben az ambíció morálisan problematikus; emellett a presztízst nem lehet kikényszeríteni, ahogy nem intézhető el adminisztratív az sem, hogy mit gondol felőlünk a másik (Molnár 2014: 72). Az is kérdés, hogy „az elismerést igénylő demokraták hogyan dekonstruálhatnak másokat, hogyan tagadhatják meg másoktól az elismerést” (Molnár 2014: 79).

Az elnyomó struktúrák tézise, amely szerint először alkalmassá kell tenni tehát mind az életvilágot, mind ezáltal az egyéneket a tanácskozó demokráciára, felveti a normativitás kérdését, mivel ezzel egy demokrácián kívüli tényező került a rendszerbe: vannak-e kizárandó álláspontok, hozzáállások? Szerintük ugyanis vannak, mégpedig az elnyomó, kirekesztő, intoleráns álláspontok. Ám ki mondja meg, hogy ezek micsodák? Kik az örök, és milyen jogon zárnak ki egyeseket a tanácskozásról? a kulcsszó az értelmesség, de ki mondja meg, mi az értelmes? a probléma kezelése révén megszületett a problémát amúgy nem kezelő „rossz civil társadalom” elképzelése. De ki mondja meg, mi a rossz civil társadalom? a baj megint azzal van, hogy az antinormatív normatív szempontok szerint iktatják ki a normativitást: „a tanácsdemokraták azt akarják, hogy az állam ne legyen semleges, ne legyen inaktív, hanem cselekedjen a jó morális irányba: az életvilágot alakítsa át a radikális demokraták által megkívánt módon” (Molnár 2014: 108). A tanácskozó demokratáknak Molnár szerint „el kellene ismerniük, hogy az érintett által elfogadható indoklás nélkül, pusztán hatalommal zárnak ki nézeteket és egyéneket, csoportokat a tanácskozó demokráciából” (Molnár 2014: 109). Vajon mely identitások igényelhetik az elismerést, és kiknek kell „nyitottnak” lenniük? Ráadásul az sem igaz, hogy a kommunikáció konfliktusmérseklő hatással bír, és feltétlenül fokozza a megértést. Éppenséggel a szembenállást is fokozhatja ugyanis, ami a reputációigény miatt van (Molnár 2014: 113). Minden ugyanoda vezet: mindig lesznek, akik hivatásból úzik a politikát, és lesznek, akik nem, így egyenlőtlen lesz a részvétel lehetősége és igénye is; aki nyolc órát dolgozik a gyárban, az irodában, az nem biztos, hogy utána még politizálni akar. Döntést viszont hozni kell, és a leginkább demokratikus megoldás a többségi döntés.

Molnár Attila Károly könyvének második része az elsovel laza összefüggésben az információmítoszzal és az internet mítoszával számol le. Ez a mítosz a csúnya,

profittermelő és önérdekkövető tömegmédiával szemben a net alternatív világát, a „közösségi médiát”, a blogokat, a „civil újságírást” helyezte szembe, mint ingyen elérhető önkifejező platformot. Blogolni ingyen lehet, a neten ingyen lehet terjeszteni nézeteinket, leleplezni a gonosz kormányokat és vállalatokat, újra lehet tematizálni a közbeszédet, ki lehet iktatni a hatalmat, és így fel lehet szabadítani az elnyomottakat. Mint Molnár rámutat, ezek az elképzelések, amelyek rokonságban állnak a tanácskozó demokrácia elképzeléseivel, hamisnak bizonyultak, vagy legalábbis csak kis mértékben valósultak meg. Az „alternatív média” ugyanazokat a témákat visszhangozza, mint a mainstream média. Az alternatív médiát túlnyomórészt a mainstream média munkatársai olvassák, és csak elenyésző mértékben mások. Sőt, jelentős részben ugyancsak a politikával foglalkozó elitréteg hozza is létre. Az ingyenes megjelenési lehetőség egyáltalán nem jelenti azt, hogy többen is olvasnak minket, a blogolás például gyakran egyenlő az asztalfióknak írogatással. A netet is használják a hagyományos médiavállalatok, ahogy a pártok is, ezzel együtt ugyanúgy használható manipulációra, mint bármi más, a felelősségre vonhatóság viszont kisebb a névtelenség lehetősége miatt. A „civil újságírást” pedig igénytelenebb és megbízhatatlanabb a professzionálisnál. Az igazságigényt felülírja az olvasottságot generáló „frissülés” kényszere. A „netizenek” jelentős része nem keresi az információt, azaz nem tájékozódik, hanem maga gyártja, narcisztikus jelleggel. Nem igaz tehát a mítosz, hogy a Dávidok serege legyőzi a Góliátot, mivel sem a netdemokrácia résztvevői, sem témáik nem igazolják önképüket (Molnár 2014: 169).

A diktatórikus rezsimek ráadásul igen hatékonyan tudják ellenőrizni és befolyásolni a világhálót. Az internet a tömegek nagy része számára nem tudatos tájékozódásra szolgál, hanem szórakozásra; az pedig, hogy a hátrányos helyzetűek sorvezető nélkül képesek eligazodni a net információcunamijában, naivitás. A sorvezető viszont rögtön az egyenlőtlenség, paternalizmus, elnyomás rémét vetíti elénk.

Molnár szerint az információ- és internetmítosz utópiájának hívei nem következetesek: „egyszerre használják a fenyegetőző militáns-eszkatologikus nyelvet (forradalom) és az utópikus tanácskozó demokrácia pacifista nyelvét” (Molnár 2014: 170). Molnár rámutat: „a technológia használata alapvetően nem változtatja meg vagy teszi jobbbá az embert. És ahogy az IRL-embereket szabályozni, kormányozni kell, hasonlóképpen szükséges akkor is, ha újabb és újabb technológiákat kezdenek el alkalmazni. Ahogyan az internet tömegessé vált, úgy hasonló jelenségek jelentek meg ott, mint a való életben, és igaz ez a társas médiára is. Annak sincs komolyan jele, hogy az internet vagy a társas média idealizált világa alapvetően befolyásolná a politika működését, a saját képére alakítva az ideálshoz közelebb vinné azt” (Molnár 2014: 200). Az internet és minden, ami rajta van, tehát pusztán csak egy újabb eszköz, semmi más.

Molnár Attila Károly kötete kiáltó úrt tölt be, egyszerre bemutatva és kritizálva a tanácskozó demokráciát és az internetmítoszt. Mindezt olvasható terjedelemben

teszi. Kifogása az olvasónak talán egy szempontból lehet: ráfért volna a szövegre még egy olvasószerkesztés, néhol ugyanis zavaró a központozás, és nehezen kibogozhatóak a többszörösen összetett mondatok. Ezzel együtt is a demokráciáról szóló és politikaelméleti kurzusok alapvető olvasmánya is lehet belőle, nem csak a téma aktualitása és itthoni feldolgozatlansága miatt, hanem mert szélesebb perspektívába helyezi azokat a klasszikus és keresztény gondolkodás nagyjai műveinek tükrében.

Irodalom

- Bellamy, Richard 2007: *Political Constitutionalism. A Republican Defense of the Constitutionality of Democracy*. New York: Cambridge University Press.
- Cornides, Jacob 2012: Emberi jogok vagy természetjog? In *Szabadság és hit. Közéleti kalauz keresztényeknek*. h.n.: Szövetség a Polgári Magyarországért Alapítvány.
- Hayek, Friedrich von 1990: *Constitution of Liberty*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Molnár Attila Károly 2014: *A tanácskozó demokrácia és a megváltó csevegés*. Budapest: Nemzeti Közszerzői Társaság - Molnár Tamás Kutatóközpont.
- Orosz András Lóránt OFM (szerk.) 2010: *Emberi jogok a katolikus egyház életében és jogában*. Budapest: L'Harmattan Kiadó - Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola.

Századvég folyóirat

Szempontok a kézirat leadásához

Folyóiratunk tanulmányokat, valamint rövid és esszéjellegű recenziókat közöl. Kérjük, hogy a tanulmányok hossza ne haladja meg az egy ív (40 ezer leütés lábjegyzetekkel és szóközökkel), az esszérecenzióké pedig a fél ív (20 ezer leütés) terjedelmet. Egy ívnél hosszabb írásokat csak indokolt esetben közlünk.

A kéziratokat elektronikusan, MS Word (doc, docx vagy rtf) formátumban kérjük a szerkesztőkhöz eljuttatni a kiado@szazadvég.hu címre. A fájlnev tartalmazza a szerző nevét is, ékezetek nélkül. Csatoltan küldjék el rövid, 8-10 soros folyószöveges szakmai bemutatkozásukat.

A főszöveget a lehető legegyszerűbb formázással (sablonok, stílusok és automatikus számozások használata nélkül) adják le.

A hivatkozásokat (megjegyzés, magyarázat nélkül) a szövegben helyezték el, (név évszám: oldalszám) formátumban. Például: (Felkai 2006: 525).

A bibliográfiát (Irodalom címmel) a tanulmány végén helyezték el, a következő formában:

- **Könyv:** Fukuyama, Francis 2006: *Amerika válaszáton. Demokrácia, hatalom és neo-konzervatív örökség.* Fordította: Tomori Gábor. Budapest: Századvég.
- **Könyvfejezet vagy -részlet:** Strauss, Leo 2014: Természetjog és történeti megközelítés. In McAdams, A. James (szerk.): *a modernitás válsága. Az egyesült államokbeli konzervatív publicisztika kialakulása és főbb témái.* Budapest: Századvég. 133-158.
- **Tanulmány folyóiratban:** Gillies, Malcolm 2016: a Bartók-életrajz megírása. *Századvég* 2016/1: 5-20.
- **Írás az internetről:** McLaren, Rose 2012: The Prosaic Subline of Béla Tarr. *The White Rose Review.* <http://www.thewhitereview.org/features/the-prosaic-sublime-of-bela-tarr> [2016. 03. 30.]
- Ha nem ismert az internetes forrásban szerző neve, használjuk a (W1), (W2) stb. rövidítést a szövegben, amelyet a következőképpen oldjunk fel az irodalomjegyzékben: W1 = *Lambrecht Miklós visszaemlékezése.* Online: <http://www.visszaemlekezesek.hu/visszaemlekezés-részlet/1956-96> [2015. 10. 08.]

A három sornál hosszabb idézeteket, kérjük, behúzással emeljék ki, és külön bekezdésben helyezték el. A kiegészítő jegyzetek a lábjegyzetbe kerüljenek el (ne végjegyzetbe), ezek számát korlátozzák a szükséges minimumra.

A kiemelést a szövegben a kurzív szedés jelöli. Kérjük, a kiemeléssel is visszafogottan éljenek.

Köszönjük együttműködésüket!

A Századvég folyóirat szerkesztősége

VÁLOGATÁS A SZÁZADVÉG KIADÓ
LEGFRISSEBB KÖNYVEIBŐL

Koltay András

A vallások, az állam és a szólás szabadsága

A vallás ma is világot formáló, alakító erő, ezért a vallás mint jelenség a világi állam jogrendszerét szüntelenül régi és új kihívások elé állítja. A valláshoz, vallási alapon meghatározott kulturális identitáshoz való viszony minden állam alkotmányos identitásának kulcskérdése. Koltay András megalapozott tekintéllyel bír a szólásszabadság és a médiajog kérdéseiben. Jelen kötete a szólásszabadság kitüntetett, érzékeny és aktuális kérdéseiről írt tanulmányok csokrá, melyek a vallás- és a szólásszabadság határkérdéseit elemzik.

A média közösségre és egyénre gyakorolt hatásait elsősorban nem a befolyásolás maga, hanem a mögötte álló szándék és az annak megfelelően formált tartalom eredményezi. Ezért a befolyásolás éppen úgy lehet a közösségi és az egyéni érdekek tekintetében előnyös, mint ahogy hátrányos is. Ennek megítéléséhez azonban pontos felismerés és tárgyilagos értékelés szükséges. Ehhez kíván ez a kötet az egyes tudományterületek elméleti eredményeinek, illetve a gyakorlat példáinak bemutatásával segítséget nyújtani.

Média- befolyásolás – az új kislexikon

Szilvay Gergely

A meglegházasságról Kritika a klasszikus gondolkodás fényében

Szilvay Gergely nem kisebb feladatra vállalkozik könyvében, mint hogy fejezetenként cáfolja a meglegházasság mellett általában felhozott érveket. Szóba kerül a genderelmélet, valamint a meglegházassággal kapcsolatos politikai, filozófiai és teológiai kérdések is. Így vizsgálja a homoszexualitás veleszületettségét és megváltoztathatóságát; hogy demokratikus-e a meglegházasság; hogy nem veszélyezteti-e a szabadságot; és hogy miért nem változtathatja meg a pápa a katolikus egyház tanítását. Eközben elfeledett gondolkodókat ismertet meg az olvasóval, és rámutat arra is, hogy a felszabadítást ígérő posztmodern valójában egy mindent elbizonytalanító lidércnyomás, amelyről a hagyomány szabadíthat meg minket.

KATHARINA ROTERS (1969, Köln) és **SZOLNOKI JÓZSEF** (1971, Devecser) képzőművészek. Roters a düsseldorfi Képzőművészeti Akadémián végzett 1999-ben festő szakon, és 2011-ben szerezte meg a DLA fokozatot a Magyar Képzőművészeti Egyetemen (MKE). A képzőművészet mellett a szovjet modern építészet az egyik fő kutatási területe. Az eredetileg dokumentumfilmes Szolnoki a kölni Médiaművészeti Akadémia film/televízió szakán szerzett diplomát 2008-ban, jelenleg doktorjelölt a MKE-n. Fő kutatási területe a rendszerváltás címertana. 2014-ben jelent meg Roters fotóival a zürichi Park Books kiadónál a *Hungarian Cubes. Subversive Ornaments in Socialism* című album, amelynek Szolnoki az egyik társalkotója volt. Az album elnyerte a Frankfurti Könyvvásár DAM Architectural Book Award nevű díját. A folyóiratunkban szereplő tanulmányuk a *Hungarian Cubes* kötethez kapcsolódó közös kutatásuk első magyarországi publikációja.

ROZSNYAI JÓZSEF (1977, Sopron) művészettörténész, a PPKE BTK Művészettörténet Tanszék egyetemi adjunktusa, 2002–2010 között a Hild-Ybl Alapítvány munkatársa. PhD-fokozatát az ELTE BTK Művészettörténet és Művelődéstudományok doktori iskolájában szerezte 2012-ben. Kutatási területe a dualizmus korának magyar építésze, különös tekintettel a késői historizmusra. Legutóbbi publikációi: *A magyarországi historizmus építészeti alkotásainak előképeiről, különös tekintettel neobarokk építészetünk stíluskapcsolataira* (in Kő kövön / Stein auf Stein. Dávid Ferenc 73. születésnapjára / Festschrift für Ferenc Dávid. Budapest, 2013. II. kötet, 303–321); *Hidak. Ipari épületek és csarnokok. Az építészet társművészetei* (in Sisa József szerk.: *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet*. Budapest, 2013. 462–466, 489–507, 556–568); *Ybl Miklós 1860-as évekbeli műveinek előképeiről és stíluskapcsolatairól* (*Ars Hungarica* 2014/4: 520–532); *Andrássy-kastély Tiszadob* (Csutkai Csaba, Deák Attila, Oláh István szerk. Nyíregyháza, 2014); *Építőművészek Ybl és Lechner korában* (Budapest, 2015).

SZILVAY GERGELY (1983, Pásztó) újságíró (Mandiner). A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán végzett történelem-kommunikáció szakon, jelenleg ugyanitt a Politikaelméleti Doktori Iskola hallgatója. Korábban dolgozott rockzenei webzine-eknél, az MNO-nál, az InfoRádióknál és a Magyar Kurírnál is. Érdeklődése elsősorban a katolicizmus, a konzervativizmus, a hagyomány és a folklorisztika, valamint a könnyűzene-történet területére terjed ki. Első önálló kötete 2016-ban jelent meg a Századvégnél: *A melegházasságról – Kritika a klasszikus gondolkodás fényében* címmel.

97897702371520008

TANULMÁNYOK

MORAVÁNSZKY ÁKOS

Az építészet rehumanizálása

JÁSZ BORBÁLA

A ház mint életszerszám

ROZSNYAI JÓZSEF

A Corvin Áruház és a helyén állt Apolló Projectograph Színház
épületének története

KATHARINA ROTERS – SZOLNOKI JÓZSEF

Tetovált házak, avagy a gulyáskommunizmus ornamentikája

ADY MÁRIA

Nem *olyan* lakótelep

RECENZÍÓ

KESZEG ANNA

A szocialista realizmus magyar genealógiája

SZILVAY GERGELY

Twitter-demokrácia

Ára: 1000 Ft